

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Kyberšikana u žáků středních škol a učilišť

Cyberbullying of Secondary School Students

STUDIJNÍ PROGRAM

Specializace v pedagogice

STUDIJNÍ OBOR

Učitelství praktického vyučování a obd. výcviku

VEDOUCÍ PRÁCE

doc. PhDr. Dana Dobrovská, CSc.

CEPEK

MICHAL

2017

I. OSOBNÍ A STUDIJNÍ ÚDAJE

Příjmení: CEPEK Jméno: Michal Osobní číslo: 441514
Fakulta/ústav: Masarykův ústav vyšších studií (MÚVS)
Zadávací katedra/ústav: Oddělení pedagogických a psychologických studií
Studijní program: (B7507) Specializace v pedagogice
Studijní obor: (7507R056) Učitelství praktického vyučování a odborného výcviku

II. ÚDAJE K BAKALÁŘSKÉ PRÁCI

Název bakalářské práce:
Kyberšikana u žáků středních škol a učilišť

Název bakalářské práce anglicky:
Cyberbullying of Secondary School Students

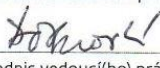
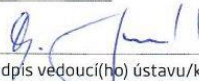
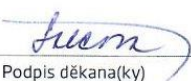
Pokyny pro vypracování:
Cílem BP je analýza problematiky kyberšikany u vybrané skupiny žáků střední školy a učiliště. Vzhledem k narůstající četnosti a rafinovanosti výskytu kyberšikany u internetové generace (plug-in generation) budou zkoumány možnosti zneužití především sociálních sítí ve vzájemné komunikaci studujících s cílem poškodit druhého jedince. BP bude mít teoreticko-empirickou povahu, kdy po analýze odborné literatury budou zkoumány názory dospívajících prostřednictvím dotazníkového šetření. Na základě výsledků empirického šetření bude navržen program prevence kyberšikany na konkrétní střední škole.

Seznam doporučené literatury:
ČERNÁ, Alena. Kyberšikana: průvodce novým fenoménem. Vyd. 1. Praha: Grada Publishing, 2013. ISBN 9788024745770
ROGERS, Vanessa. Kyberšikana: pracovní materiály pro učitele a žáky i studenty. Vyd. 1. Praha: Portál, 2011. ISBN 9788073679842.
MARTÍNEK, Zdeněk. Agresivita a kriminalita školní mládeže. Vyd. 1. Praha: Grada Publishing, 2015. ISBN 9788024753096.

Jméno a pracoviště vedoucí(ho) bakalářské práce:
doc. PhDr. Dana Dobrovská, CSc., Masarykův ústav vyšších studií (MÚVS)

Jméno a pracoviště konzultanta(ky) bakalářské práce:

Datum zadání bakalářské práce: 20.1.2017 Termín odevzdání bakalářské práce: 5.5.2017
Platnost zadání bakalářské práce: 30.9.2018

 Podpis vedoucí(ho) práce
 Podpis vedoucí(ho) ústavu/katedry
 Podpis děkana(ky)

III. PŘEVZETÍ ZADÁNÍ

8.5.2017

Datum převzetí zadání

Podpis studenta(ky)

CEPEK, Michal. *Kyberšikana u žáků středních škol a učilišť*. Praha: ČVUT 2017. Bakalářská práce. České vysoké učení technické v Praze, Masarykův ústav vyšších studií.

**MASARYKŮV ÚSTAV
VYŠŠÍCH STUDIÍ
ČVUT V PRAZE**

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou práci vypracoval samostatně. Dále prohlašuji, že jsem všechny použité zdroje správně a úplně citoval a uvádím je v příloženém seznamu použité literatury.

Nemám závažný důvod proti zpřístupnění této závěrečné práce v souladu se zákonem č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) v platném znění.

V Praze dne: 11. 01. 2018

Podpis:

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucí své diplomové práce doc. PhDr. Daně Dobrovské, CSc. za odborné vedení a cenné rady po celou dobu psaní práce. Rád také děkuji řediteli střední školy a středního učiliště v západočeském kraji, který mi umožnil umístit můj dotazník na jeho škole. V neposlední řadě patří můj dík všem studentům za ochotu při vyplňování dotazníků.

Abstrakt

Ve své bakalářské práci se zabývám problematikou kyberšikany u žáků středních škol a učilišť. V teoreticko-empiricky pojatém textu vycházím ze studia odborné pedagogické a psychologické literatury a následně prezentuji výsledky empirické sondy, již jsem provedl na středních školách, včetně návrhů opatření, jež by výskyt kyberšikany omezily.

V první teoretické části práce uvádím přehled a charakteristiku informačních a komunikačních technologií, jež mohou být při šikaně zneužívány a deskripci poznatků o šikaně tak, jak se v prostředí současné školy projevuje. Zvláštní pozornost věnuji kyberšikaně, její typologii a projevům, osobnostem agresora a šikanovaného, diagnostice kyberšikany a možnostem její prevence.

Ve druhé, empirické části textu popisuji cíl a metody výzkumné sondy, prezentuji získaná data získaná dotazníkovým šetřením a jejich interpretaci, včetně závěrů a doporučení, jak může škola výskyt kyberšikany redukovat.

Klíčová slova

kyberšikana, oběť, agresor, prevence

Abstract

The aim of this bachelor thesis is to describe and analyze the topic of cyberbullying at a secondary technical school and a vocational school. In the theoretical-empirically based text I try first to present theoretical background I had been studying in relevant scientific books and journals.

The focus of my thesis is described in the empirical part of my thesis. I conducted my survey in two groups of respondents, aged 15-20, with the help of a quantitative questionnaire evaluation. The questionnaire aimed at potential existence of cyberbullying, its frequency, forms, and reactions of students when confronted with this social-pathological behaviour. I also described the frequency of using the ICL in both groups of students in relation to potential misuse of this technology.

Key words

cyberbullying, victim, aggressor, prevention

Obsah

Úvod	5
1 POJEM ŠIKANA	7
1.1 Definice šikany	7
1.2 Jednotlivá stádia šikany.....	8
1.3 Agresor.....	9
1.4 Oběť.....	9
2 POJEM KYBERŠIKANA	10
2.1 Definice kyberšikany	10
2.2 Druhy kyberšikany	11
2.3 Rozdíly mezi šikanou a kyberšikanou	13
2.4 Prostředí kyberšikany.....	13
2.5 Následky kyberšikany	14
2.6 Způsoby zvládnutí kyberšikany	15
2.7 Legislativní normy a kyberšikana	16
2.8 Prevence kyberšikany	18
3 EMPIRICKÁ ČÁST	20
3.1 Cíle empirického šetření.....	20
3.2 Výzkumné otázky a hypotézy	20
3.3 Použité metody.....	21
3.4 Výsledky dotazníkového šetření.....	21
Závěr	42
Seznam použité literatury	45
Seznam grafů	47
Seznam tabulek	49
Příloha	51

Úvod

Jedním ze sociálně patologických jevů naší společnosti byla a bude šikana. Jedná se o projev psychického a fyzického týrání slabšího jednotlivce nebo skupiny. Projevuje se v různých prostředích, např. ve škole, armádě, sportu i v rodině. Za jednu z forem šikany považujeme i kyberšikanu, expandující v souvislosti s rozvojem moderních informačních a komunikačních technologií. Ta může mít několik podob – platí však, že se při ní využívají elektronická média, především internet, mobilní telefony nebo počítače. To vše je zneužíváno k účelovému a agresivnímu poškození těch, kdo tato média využívají.

Cílem mé bakalářské práce je analýza jevů spojených s kyberšikanou v rovině teoretické i empirické, kdy se zaměřím na analýzu projevů kyberšikany ve školním prostředí, se zvláštním důrazem na možnosti jejího potírání a prevence. V této práci se rovněž pokusím zjistit informovanost studentů střední odborné školy maturitního typu a podobně specializovaného učiliště. Zároveň se pokusím vysledovat spojitost mezi kyberšikanou a sociálními sítěmi.

Svou bakalářskou práci jsem rozčlenil do dvou částí. První část práce tvoří teoretické kapitoly, v nichž vymezuji pojem šikana a kyberšikana a specifikuji faktory, které dané jevy charakterizují. Popisuji zde základní terminologii, kategorizaci jevu, projevy kyberšikany a její diagnostiku v kontextu současné odborné literatury. Opírám se o nové publikace předních tuzemských autorů, jež byly publikovány v posledních 10 letech.

V empirické části popisuji výskyt a podobu kyberšikany na střední průmyslové škole a učilišti v Západočeském kraji, jak jsem je zjistil prostřednictvím dotazníkového šetření na vzorku respondentů obou škol. Součástí empirické části je vytýčení tří hypotéz, jež jsou v závěru práce vyhodnoceny.

TEORETICKÁ ČÁST

1 POJEM ŠIKANA

1.1 Definice šikany

Definici šikany lze chápat z různých hledisek a setkáváme se s ní v různých prostředích. Jedná se hlavně o chování, kterým opakovaně ubližujeme, zastrašujeme nebo ohrožujeme jedince nebo skupinu lidí.

Výstižnou formulaci pojmu šikana uvádí Říčan ve své publikaci *Agresivita a šikana mezi dětmi*: „Šikanování říkáme tomu, když jedno dítě nebo skupina dětí říká jinému dítěti ošklivé a nepříjemné věci, bije je, kope, vyhrožuje mu, zamyká je v místnosti a podobně. Tyto incidenty se mohou často opakovat a pro šikanované dítě je obtížné, aby se samo ubránilo“ (Říčan, 1995, str.16).

Pojetí šikany podle Koláře se v zásadě neliší. Kolář pracuje s teorií, jak můžeme nahlížet na šikanu. Nabízí tři různé pohledy na šikanu:

- a) **Šikanování jako nemocné čili patologické chování.** Rozebírá konkrétní typy a formy agresí. Zpravidla se jedná o opakované týrání a zotročování jedince nebo skupiny osob pomocí agresivního a manipulativního chování.
- b) **Šikanování jako závislost vzájemného vztahu mezi agresorem a obětí.** Agresor skrývá svůj vlastní strach a zároveň využívá strachu oběti.
- c) **Šikanování jako porucha vztahů ve skupině.** Šikanování se neděje pouze mezi jednotlivci, ale vzniká v nějaké konkrétní skupině účinkem poruchy vztahů ve skupině (Kolář, 2001, str. 26).

Metodický pokyn ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikany ve školách a školských zařízeních č.j. 24 246/2008-6, aktualizovaného v roce 2016 vymezuje pojem šikana takto „[...] *agresivní chování ze strany žáka/ů vůči žákovi nebo skupině žáků či učiteli, které se v čase opakuje (nikoli nutně) a je založeno na vědomé, záměrné, úmyslné a obvykle skryté snaze ublížit fyzicky, emocionálně, sociálně a/nebo v případě šikany učitele také profesionálně. Šikana je dále charakteristická nepoměrem sil, bezmocností oběti, nepříjemností útoku pro oběť a samoučelností agrese*“.

1.2 Jednotlivá stádia šikany

Zrození a evoluce šikanování přímo souvisí s dynamičností uvnitř skupiny. Kolář definuje pětistupňová stádia šikanování ve školním prostředí. Toto pětistupňové schéma představuje:

První stádium – zrod tzv. ostrakismu, kdy jde o mírné, především psychické formy násilí. Oběť je obvykle okrajovým členem a necítí se dobře. Často je neuznána a ve společnosti spolužáků neoblíbená. Kolektiv ji odmítá, pomlouvá ji, nekomunikuje s ní a dělá si z ní legraci. Tuto fázi můžeme označit jako počátek šikanování a může obsahovat riziko dalšího negativního vývoje.

Druhé stádium – fyzická agrese a stupňování manipulace. V tomto stádiu dochází převážně v zátěžových situacích, kdy ve skupině roste napětí a ostrakizovaní jedinci slouží jako hromosvod ostatním spolužákům. Ti si na nich vybíjejí své nepříjemné pocity například ze zkoušení, z konfliktu s učitelem, nebo proto, že je chození do školy nebaví. Jestliže v kolektivu existuje soudržnost a kamarádské vztahy, nemusí šikana vzniknout. V případě, že je skupina nějakým způsobem vůči násilí bezmocná, jsou počáteční projevy šikany trpěny a je jisté, že projev šikany může dojít do pokročilého stádia.

Třetí stádium – vytvoření jádra. Jedná se o klíčový moment. Vytváří se skupina agresorů. Tito agresori systematicky spolupracují a šikanují nevhodnější oběť. V počátku si za své oběti vybírají již osvědčené ostrakizované žáky. V tomto stádiu se rozhoduje, jestli se počáteční stádium eskaluje do pokročilého stádia. Vnímavý žák nebo učitel může v tomto stádiu situaci zachránit.

Čtvrté stádium – přijímáním norem agresorů. Toto stádium nastává, pokud ve třídě nevznikla pozitivní podskupina. Tímto způsobem může agrese pokračovat. Pravidla tyranů jsou většinou přijata a stávají se nepsaným zákonem. V kolektivu třídy dochází k velké přeměně. Ostatní členové pozitivní podskupiny se přidávají k agresorů a chovají se stejně krutě a prožívají při tom stejné uspokojení.

Páté stádium – dokonalá šikana neboli totalita. Šikanování se stává společným programem. Pravidla agresorů jsou přijata a uznávána zpravidla celým kolektivem. Nastává fáze tzv. vykořisťování. Kolektiv se rozděluje na dvě skupiny, „otrokáře“ a „otroky“. Agresori stupňují formy šikanování a brutální násilí považují za normální. Oběť se ze začátku brání různými způsoby, například: absencí nebo odchodem ze školy. V posledním fázi dochází k pokusům o sebevraždu a úmrtí. (Kolář. 2011).

1.3 Agresor

Agresor je zpravidla člověk, který nevědomě, ale často vědomě, obtěžuje, ohrožuje nebo fyzicky napadá druhého za účelem vlastního pobavení či pobavení skupiny. Zároveň agresorem je ten, kdo fyzicky napadá druhého, aby dokázal svoji nadřazenost.

Agresoři se od ostatních v zásadě neliší. Ve většině případů se nejedná o psychopaty. Profilují se jako egoističtí a egocentričtí jedinci. Osobnosti agresorů byly mravně a duchovně nevyzrálé osoby. (Kolář, 2011)

Šikanování není pouze záležitostí jednoho pohlaví. Agresory mohou být dívky i chlapci. Dle Sanderse a Phye (2004) chlapci nejčastěji šikanují chlapce a dívky jsou šikanovány agresory obou pohlaví. Elliott (2002) doplňuje, že chlapci nejčastěji šikanují fyzicky, naopak dívky týrají verbálně. V posledních letech se objevují i případy, kdy dívky šikanují druhé fyzicky.

V odborné literatuře se setkáváme s rozdělením šikanujících jedinců do tří typů:

- a) **Drsňák** – jedná se o primitivní osobnost, jež na své okolí působí hrubě, impulzivně a často má kázeňské problémy. V pojetí tohoto typu je šikana charakterizována především tvrdostí, neurvalostí a vyžadováním absolutní poslušnosti. Některé odborné zdroje uvádějí, že se v těchto případech setkáváme s podobným chováním i u rodičů agresora. (Kolář, 2011)
- b) **Srandista** – působí optimisticky, výmluvně a mívá velký vliv na ostatní členy skupiny. Bývá oblíben. Šikanuje, aby pobavil sebe a kolektiv (Vágnerová, 2011)
- c) **Slušňák** – je důmyslný, pečlivý, narcistický a v projevu kultivovaný. Projevuje se cíleným a promyšleným násilím. Rodiče agresora přistupují ve výchově k náročnému a důslednému způsobu výchovy, který je podobný vojenskému drilu. Slušňák využívá k agresivní pomoci, kteří za něj šikanu vykonávají. (Martínek, 2008)

1.4 Oběť

Z některých citací zahraničních výzkumů vyplývá, že se obětí zpravidla stává jedinec s inteligencí v obou extrémech Gaussovy křivky, s rozdílnou fyzickou konstitucí, se sociálním handicapem, z odlišného sociálního prostředí aj. (Říčan, 2010).

Říčan uvádí i další atributy vedoucí k šikaně:

- a) tělesná slabost je určitým rizikem, které je znatelné hlavně u chlapců

- b) výrazné vnější znaky, jako např. barva vlasů, obezita, brýle, aj. bývají důvodem šikany
- c) rasové rozdíly jedinců
- d) obětí může být i neurotické dítě, které je tiché, plaché a v kolektivu izolované nebo ustrašené
- e) dítě se syndromem ADHD (hyperaktivita a porucha pozornosti)
- f) dítě s opožděným rozumovým vývojem je pro agresory snadnou obětí
- g) jedinec oslabený nemocí
- h) dítě „provokatér“ je často terčem agrese. Snaží se navazovat kontakty formou různých provokací, někdy i za cenu agrese ze strany vrstevníků
- i) sobecké dítě je často terčem šikany a velmi těžko získává přátele
- j) dítě, které trpí pocitem méněcennosti, beznaděje a je pesimistické
- k) jedinci ze sociálně slabších rodin nemohou konkurovat v současné konzumní společnosti, kdy se pomyslné nůžky mezi chudšími a bohatými rozevírají.
- l) dítě, tzv. „šplhoun“, není ve snaze zalíbit se učiteli v kolektivu příliš populární. Také jedinec, který není solidární s kolektivem v menších nekalostech a bojí se případného postihu, bývá terčem agresivního chování v kolektivu.
- m) dítě, které vstupuje do sehraného kolektivu, se také velmi často stává terčem útoků. (Říčan, 2010)

2 POJEM KYBERŠIKANA

Za kyberšikanu považujeme druh šikany, při kterém dochází k šikanování s využíváním moderních informačních technologií (internet, e-mail, blog, chat, mobilní telefon, tablet, počítač, videokamera, fotoaparát apod.). Cílem kyberšikany je stejně jako u šikany ublížit a ponížit oběť.

2.1 Definice kyberšikany

Pojem kyberšikana poprvé vyslovil kanadský profesor Bill Besley, který ji definoval takto: „*Kyberšikana zahrnuje využívání informačních a komunikačních technologií, které podporují úmyslné a opakující se nepřátelské chování jednotlivce nebo skupiny, které vede k poškození ostatních*“ (Besley, 2005).

V příručce pro učitele a rodiče „Rizika virtuální komunikace“ od autorů Kopeckého a Krejčího se uvádí: „Termínem kyberšikana označujeme nebezpečné komunikační jevy realizované prostřednictvím informačních a komunikačních technologií (např. pomocí mobilních telefonů nebo služeb v rámci internetu), jež mají za následek ublížení nebo jiné poškození oběti. Toto ublížení či poškození může být jak záměrem útočníka, tak důsledkem např. nevhodného vtipu, nedorozumění mezi obětí a útočníkem, nedomyšlením důsledků jednání ze strany útočníka atd. Oběť je poškozována opakovaně, ať už původním útočníkem či osobami, které se do kyberšikany zapojí později. Kyberšikana je druhem psychické šikany.“ (Kopecký, 2010, str. 28).

Základní charakteristiku kyberšikany představují podle psycholožky Černé (2013) tyto projevy:

- a) děje se prostřednictvím elektronických médií
- b) opakuje se
- c) jedná se o záměrnost agresivního aktu ze strany útočníka
- d) často se vyskytuje mocenská nerovnováha
- e) oběť vnímá toto jednání jako nepříjemné, ubližující.

2.2 Druhy kyberšikany

Kyberšikana má několik typů projevů. Zejména se může vyskytovat ve formě:

- a) **Pomlouvání** (ang. Denigration) – šíření pomluv a „drbů“ (dle Willardové, 2009). Jedná se o šíření nepravdivých nebo urážlivých informací s cílem zničení pověsti oběti. Autorka udává, že do této kategorie útoků patří i preposílání nebo publikování digitálně upravených fotografií. Ve školním prostředí se tohoto typu kyberšikany mohou dopouštět žáci vůči učitelům.
- b) **Obtěžování** (ang. Harassment) – jedná se o opakované posílání útočných, urážlivých nebo nevyžádaných zpráv (Rogers, 2011).
- c) **Prozrazení** (ang. Outing) – sdělování cizích tajemství a citlivých informací bez souhlasu dotyčných osob (Rogers, 2011). Může se jednat i o fotografie z intimního života (Krejčí, 2010).
- d) **Vyloučení** (ang. Exclusion) – také nazýváno kyberostracismem podle Carpenterové a Fergusonové (2009). Jedinec je vyloučen z online komunikace pomocí emailů nebo instant messaingů (způsob komunikace, který umožňuje

komunikaci v reálném čase mezi právě připojenými uživateli internetu). Zejména děti to nemusí nést dobře.

- e) **Předstírání** (ang. Impersonation) – situace, kdy útočník zneužije získání přístupu k cizímu elektronickému účtu (např. k chatu nebo e-mailovému účtu (Krejčí, 2010). Aftab (2009) za příklad uvádí, že dítěti může být zcizeno přístupové heslo k diskuznímu fóru. Agresor se vydává za svou oběť, napadá či zesměšňuje jejím jménem ostatní účastníky diskuze. Zpravidla neopomene zveřejnit telefonní číslo a adresu oběti. Případně může útočník změnit profil oběti tak, aby obsahoval rasistické, sexuální či jiné nevkusné poznámky. Vytvořením falešného profilu dochází ke ztrapňování na sociálních sítích nebo webových stránkách. Agresor si jménem oběti vytvoří falešnou profilovou stránku nebo elektronický účet. Zde zveřejňuje nepravdivé informace, které ji mají poškodit (Krejčí, 2010).
- f) **Nářez** (ang. Flaming) – online komunikace, kdy dochází ke sváru nebo nenávisti mezi dvěma nebo více jedinci. Zpravidla se vyskytuje ve veřejném online prostředí s mnoha uživateli např. diskuzní fóra (Carpenterová a Ferguson, 2009).
- g) **Kybervydírání** (ang. Cyberthreats) – vydírání pomocí moderních komunikačních technologií. Zařazujeme sem tzv. hoax. Jedná se o poplašnou zprávu, která upozorňuje na neexistující nebezpečí, obsahuje nepřesné, zkreslující informace, účelově upravené polopravdy případně „fake news“ (Džubák, 2012). Příkladem hoaxu je šíření nepravdy o viru, který nelze odhalit pomocí antivirového programu (Steuer, 2008). Uživatelé se mohou na hoax nachytat a nevědomě a v dobrém úmyslu jej následně sdílejí dál.
- h) **Kybergrooming** – agresor se snaží vyvolat falešnou důvěru v dítěti a připravuje si jej na schůzku s ním v reálném světě s cílem oběť pohlavně zneužít. V případě, že se tzv. groomerovi nedaří oběť ke schůzce přesvědčit, vyvíjí různé formy nátlaku jako například vyhrožování (Člověk v tísní, 2009).
- i) **Pronásledování** (ang. Cyberstalking) – „*Cyberstalking je opakované obtěžující a výhružné chování prostřednictvím internetu nebo jiných elektronických prostředků komunikace*“ (Hulanová, 2012, s. 69).

Existují i další způsoby kyberšikany. S postupným vývojem informačních technologií se vyvíjí nové možnosti kyberšikany.

2.3 Rozdíly mezi šikanou a kyberšikanou

Mezi oběma jevy existují podobnosti i rozdíly. Hlavním rozdílem šikany a kyberšikany je, že agresor a oběť nemusí být ve společném přímém kontaktu. Agresorovi v kyberprostoru to dává pocit anonymity společně s mocí. Oběť je absencí přítomnosti agresora více psychicky zatěžována. Nemusí se dozvědět, kdo v kolektivu útok začal.

Klasickému šikanování dominuje fyzická síla. U kyberšikany jsou důležité počítačové znalosti a používání internetového prostředí. Proto ho může uskutečňovat i člověk fyzicky slabý. Útoky provádí například ze msty proti pachatelům klasické šikany. Z jasných důvodů by si nikdy na svého agresora netroufl, ale internet mu nabízí dostatečný prostor anonymity.

V tabulce jsou porovnány rozdíly mezi šikanou a kyberšikanou (Burýsková, 2009):

Tabulka č.1: Rozdíly mezi šikanou a kyberšikanou

Kyberšikana	Šikana
Anonymní útočník	Konkrétní útočníci
Útočník má mnoho identit	Útočník se nemění
Počítačové znalosti	Fyzická síla
Publikum – přístup může mít každý (webové stránky, blogy atd.)	Omezený počet účastníků
Těžko rozpoznatelná	Náznaky (roztrhané oblečení, modřiny...)

2.4 Prostředí kyberšikany

Útočníci využívají ke svým útokům různá informační prostředí. Zejména se jedná o následující prostředky:

- a) **Sociální sítě** – jedná se o webovou službu, kdy uživatel vlastní a spravuje svůj profil, sdílí fotografie, videa a další materiály. Hlavním účelem je převážně možnost kontaktu s ostatními uživateli (Facebook, Lidé.cz, Spolužáci.cz).
- b) **Online interaktivní hry** – hráči mohou během hraní her např. typu Play Station nebo X-Box Live verbálně komunikovat a sledovat online obraz pomocí chatu

a živého hovoru. Během hry se mohou vyskytnout případy obtěžování, vyhrožování a napadání.

- c) **Webové stránky** – hovoříme o prostředí, kde lze např. vytvářet webové stránky přímo určené k tomu někoho poškodit. Na takovéto stránky je možné nahrát hanlivá videa a následně přidávat různé komentáře (YouTube).
- d) **Zprávy SMS a MMS** – útočník rozesílá četné zprávy nebo ponižující obrázky a fotografie.
- e) **Blogy** – jejich účelem je ostatním uživatelům poskytovat různé informace k diskutovaným tématům. Lze je považovat za elektronickou formu běžných deníků. Nepravdivé informace, fotografie nebo videa a jejich komentáře mohou poškozovat konkrétní oběť.
- f) **Elektronická pošta (e-mail)** – patří k nejpoužívanějšímu způsobu elektronické komunikace. Kyberšikana je poskytována formou zaslaných fotografií, obrázků nebo textu. Mezi útočníky je tento způsob komunikace oblíbený i z důvodu anonymity.
- g) **Chatovací místnosti** – jedná se o online prostor, kde lze chatovat (komunikovat v reálném čase) nebo se sdružovat v diskusních fórech. Často zde dochází k pomluvám, vyloučení ze skupiny a k ostrakizaci.
- h) **Internetové ankety a dotazníky** – prvotním záměrem nemuselo být někoho poškodit. Online anketa nebo dotazník bývá často zaměřená na fyzický vzhled. Položené otázky evokují urážlivé a ponižující odpovědi. (Černá, 2013)

2.5 Následky kyberšikany

S následky kyberšikany se nepotýkají pouze oběti, ale většinou se týkají všech aktérů kyberšikany a širšího sociálního okolí. Následky můžeme rozdělit do dvou skupin podle způsobu poškození – fyzické a psychické.

Fyzické následky se nejčastěji projevují:

- a) zvýšeným krevním tlakem
- b) změnou váhy
- c) oslabenou imunitou
- d) vyčerpáním organismu
- e) onemocněním (např. alergie, bolesti hlavy, poruchy spánku, poruchy trávení)
- f) sebepoškozováním
- g) sebevraždou nebo pokusem o ni

Psychické následky se projevují:

- a) nízkým sebevědomím
- b) špatnou náladou a smutkem
- c) úzkostnými stavy
- d) sníženou schopností navazovat a udržovat vztahy
- e) absencí sociálních styků obětí.

2.6 Způsoby zvládnutí kyberšikany

Zvládnutí kyberšikany je vzhledem k prostředí, kde se děje obtížné. Důležitým faktorem je především anonymita ve virtuálním světě, kde je obtížné agresora dohledat. Účinnou pomocí je spolupráce s odborníkem informačních technologií.

Postup při řešení kyberšikany:

- a) Doporučit oběti, aby nereagovala na útoky agresora, aby oběť ukončila veškerou závadovou komunikaci a provedla blokadu agresora prostřednictvím poskytovatele služby.
- b) Zajistit dostatečné důkazy formou screenshotů a poskytovatele služby.
- c) Samotné vyšetřování by mělo zajistit oddělený pohovor s aktéry kyberšikany a dostatečné důkazy. Další útoky by se již neměly opakovat.
- d) Dalším krokem by mělo být informování rodičů oběti i agresora a dalších subjektů (škola, poradenské centrum). Spolupráce všech uvedených subjektů je klíčová a je třeba brát vzniklou situaci vážně. (Černá, 2013).

Některé strategie, které se podílí na vyrovnání se s kyberšikanou:

- a) Technicky zaměřené strategie, které zahrnují všechna řešení využívající technologické prostředky (tlačítko „nahlásit“, změna hesel, nastavení účtů, blokování konkrétního uživatele). Vyhýbání se a ignorace má za účel vyhnout se agresorovi, závadovému obsahu nebo celkové situaci.
- b) Disociace, online a offline svět je prožíván odděleně. Lidé se ve virtuálním světě chovají odlišně od reálného světa. Nelze tolerovat a omlouvat nevhodné chování na internetu. Přerámování představuje schopnost změny náhledu na vzniklou situaci nebo agresora. Můžeme sem zařadit i znevážení a znehodnocení agresora.
- c) Odplata je pomstou za příkoří.
- d) Přímá konfrontace s agresorem znamená snahu o aktivní řešení problému

v podobě diskuze, mezi obětí a útočníkem.

- e) Vyhledání sociální opory obětí využívá k tomu, aby se svěřila s negativním zážitkem někomu dalšímu. Taková osoba může prospět emocionální podporou, nebo přímo zprostředkovat účinnou pomoc. (Černá, 2013).

Na webových stránkách serveru pomoconline.cz nabízí jako účinnou obranu:

- a) *Nečekej, až to bude horší.*
- b) *Neodpovídej útočníkům. Na to právě čekají.*
- c) *Nenech se vyprovokovat.*
- d) *Zajisti důkazy. I když to může být bolestivé, uchovej důkazy. Online obsah "vyfotografuj" pomocí klávesy <Print Screen> a ulož spolu s URL adresou a časem. Bez důkazů toho moc nezmůžeš. Ve vážných případech je bude chtít i policie.*
- e) *Blokuj útočníka. Zablokuj ty, kteří Ti ubližují. Blokovat lze e-mailové účty, účty na instant messengerech (Skype, WhatsApp) i sociálních sítích (Facebook, Twitter). Nevíš-li si rady, požádej o radu linku pomoci Online Helpline.*
- f) *Nahlas obsah, který ti ubližuje.*
- g) *U urážejícího nebo falešného profilu na sociální síti požádej správce o jeho smazání, řada služeb nabízí speciální nahlašovací ikony. Nahlásit ho můžeš také horké lince Online Hotline.*
- h) *Řekni o svém problému někomu, komu věříš (rodiče, příbuzný, kamarád). Pokud se kyberšikana děje ve škole požádej o pomoc i pedagoga, výchovného poradce atd.*
- i) *Pokud nic z toho nebude účinné tak kontaktuj Policii ČR a hlavně se nepouštěj do vyšetřování sám. (www.e-bezbeci.cz, 2012)*

2.7 Legislativní normy a kyberšikana

Práva dětí jsou zakotvena v normě „Úmluva o právech dítěte“. Tato úmluva garantuje dětem ve školských zařízeních bezpečí, a to tak, aby nebylo ohroženo jejich zdraví, nebo dokonce život. Kyberšikana svou charakteristikou naplňuje skutkovou podstatu, uvedenou v legislativních normách České republiky.

„Pachatelem trestného činu je osoba, která svým jednáním zapříčinila všechny znaky trestného činu za podmínky, že se jedná o fyzickou osobu, která je přičetná (nepřičetnost vymezuje ustanovení § 12 trestního zákona), a která dovršila 15. rok

svého věku. Spáchá-li osoba, která dosud nedovršila věk 15 let jednání, jež má znaky trestného činu, není za tento čin trestně odpovědná. Osoby, které v době spáchání trestného činu dovršily 15. rok svého věku a nepřekročily 18. rok svého věku, tvoří zvláštní kategorii pachatelů, které trestní zákon označuje jako mladistvé. Spáchala-li osoba, která dovršila 12. rok svého věku a je mladší než 15 let, některý čin, za který trestní zákon ve zvláštní části dovoluje uložení výjimečného trestu, uloží soud v občanskoprávním řízení na návrh státního zastupitelství nebo i bez návrhu její ochrannou výchovu". (ePravo.cz, 2001)

„Kyberšikana obdobně jako školní šikana sice není sama o sobě trestným činem ani přestupkem, ale její projevy mohou naplňovat skutkovou podstatu např. těchto trestných činů: nebezpečné pronásledování (tzv. stalking, § 354 trestního zákoníku) – např. dlouhodobě opakované pokusy kontaktovat všemi dostupnými prostředky oběť, která proto pocituje důvodné obavy o život nebo zdraví své či svých blízkých; účast na sebevraždě (§ 144 trestního zákoníku) – např. zaslání SMS oběti s úmyslem přimět ji k sebevraždě, kterou skutečně spáchá či se o ni pokusí; porušení tajemství dopravovaných zpráv (§ 182 trestního zákoníku) – např. porušení tajemství listin a jiných dokumentů uchovávaných v soukromí (§ 183 trestního zákoníku), např. zveřejnění fotografií z telefonu oběti; pomluva (§ 184 trestního zákoníku) – např. vytvoření webových stránek, které nepravdivě zesměšňují oběť; šíření pornografie dle § 191 trestního zákoníku (viz sexting); výroba a jiné nakládání s dětskou pornografií (dítětem se rozumí osoba mladší 18 let) dle § 192 trestního zákoníku (viz sexting)“ .(MŠMT-21149/2016)

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy vypracovalo metodické pokyny pro boj proti šikaně a kyberšikaně:

- a) Národní strategie primární prevence rizikového chování dětí a mládeže.
- b) MŠMT-21149/2016 k prevenci a řešení šikany ve školách a školských zařízeních.

Jednotlivé školy samostatně vytvářejí vlastní dokumenty k problematice kyberšikany v rámci Školního programu proti šikaně a kyberšikaně.

Nelegálními činnostmi na internetu se zabývá zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

V příloze č. 1 jsou vymezeny činy, postižitelné dle současné platné právní normy:

- a) šíření pornografie
- b) výroba a jiné nakládání s dětskou pornografií
- c) svádění k pohlavnímu styku

d) apartheid a diskriminace skupiny lidí.

2.8 Prevence kyberšikany

Server kyberšikana.eu nabízí 8 pravidel prevence proti kyberšikaně:

- a) **Zvolit si správné heslo** – mělo by obsahovat náhodnou kombinaci písmen, čísel a znaků. Heslo by mělo být identické pouze pro daný účet a nemělo by obsahovat např. svoji přezdívku či jméno.
- b) **Zabezpečení svých účtů** – zejména se týká sociálních účtů jako například Facebook, Google a podobně. Důležité je v rámci nastavení účtu omezit sdílení informací, fotografií, dále povolit blokování některých uživatelů.
- c) **Nesdílet příliš konkrétní informace** – řídit se pravidlem, že si nemohu být jistý, s kým si například chatuji. Nevím, kdo může být na druhé straně. Zásadně neuveřejňovat ve svém profilu kontaktní údaje včetně adresy trvalého bydliště a mobilního telefonu.
- d) **Nereagovat na podezřelé vzkazy a zprávy** – nedělat věci, které by nás samotného nenapadly.
- e) **Seznámit se s pravidly diskuzí nebo chatu, které používám** – v pravidlech naleznou možnosti obrany proti nevhodným příspěvkům.
- f) **Ctít ostatní uživatele** – nechovat se jako agresor tím, že se schovám za anonymitu internetu.
- g) **Dobře se rozmyslet, co komu píším nebo sdílím** – každý z nás vnímá a chápe různé poznámky jinak. Můj příspěvek nemusí být pochopen jako vtip, ale například jako ponížení či urážka. Ve skupinovém chatu příspěvek vidí větší množství lidí.
- h) **Pokud narazím v prostředí internetu na něco zvláštního, tak se svěřím** – může se jednat o nějaký článek, obrázek, video, chat, vzkaz nebo stránku. Může se jednat o něco, co nahání strach, je to nepříjemné nebo zvláštní. Nenechávám si to pro sebe a svěřím se rodičům nebo učitelům. (kyberšikana.eu, 2011)

EMPIRICKÁ ČÁST

3 EMPIRICKÁ ČÁST

3.1 Cíle empirického šetření

Studiem odborné literatury jsme dospěli k názoru, že rozsah a varieta kyberšikany ve školním prostředí může ovlivnit třídní i školní sociální klima a narušovat běžný průběh vyučovacího procesu. Výzkumy zaměřené na daný problém poukazují na to, že prudký rozvoj informačních a komunikačních technologií umožňuje rozvíjet rafinovanější způsoby, jak ublížit spolužákovi, nebo i učiteli.

Zajímal nás proto eventuální výskyt tohoto negativního jevu v prostředí střední školy, u různě zaměřených studijních a učebních oborů. Za hlavní cíl empirického šetření jsme si stanovili, zda a v jakém rozsahu se na zkoumané střední škole a odborném učilišti kyberšikana vyskytuje, a jakou má podobu. Dalším cílem práce bylo zjistit a popsat postoje žáků ke kyberšikaně (kognitivní, motivační a behaviorální), jakož i možnosti prevence daného jevu.

3.2 Výzkumné otázky a hypotézy

Kyberšikanu lze studovat z různých úhlů pohledu a nelze v jednom výzkumu postihnout všechny faktory, jež tvoří pozadí takto komplexního jevu. Zvolili jsme proto několik základních problémových okruhů, týkajících se především četnosti výskytu a podoby kyberšikany. Zajímal nás především podíl sociálních sítí, jako klíčového prostředí, v němž současná generace tráví stále více volného času. Zajímaly nás také možné reakce žáků na kyberšikanu, a především možnosti prevence, jak kyberšikaně čelit. Tyto otázky jsme konkretizovali do výzkumných hypotéz:

Hypotéza č. 1: Většina dotazovaných žáků má zkušenosti s kyberšikanou

Hypotéza č. 2: Většina dotazovaných žáků by pomohla šikanovanému spolužákovi

Hypotéza č. 3: Většina dotazovaných žáků zná metody prevence výskytu kyberšikany

3.3 Použité metody

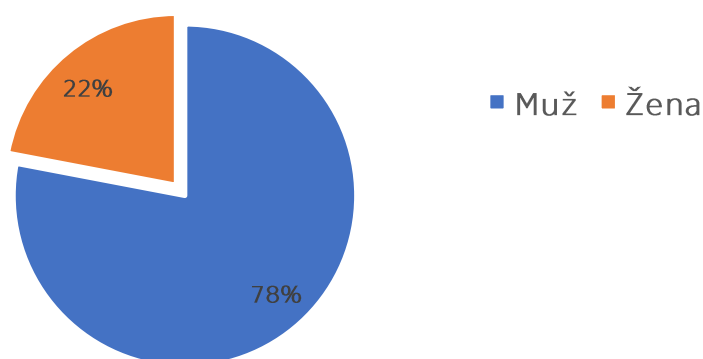
Výzkumné šetření má kvantitativní podobu. Pro naše účely jsme využili již sestrojený dotazník (s částečnou úpravou), který byl použit k podobnému empirickému šetření v bakalářské práci MÚVS ČVUT (Dlouhý, L., 2016). Naším záměrem byl porovnání výsledků v prostředí dvou různých středních škol v krátkém časovém odstupu.

Dotazníkový formulář o 17 položkách obsahuje demografické údaje, jednotlivé položky odpovídají vytýčeným hypotézám. Přesné znění dotazníku je uvedeno v příloze bakalářské práce.

Administrace dotazníku proběhla klasickou formou v říjnu 2016 poté, co byl žákům vysvětlen záměr výzkumné sondy a zdůrazněna anonymita údajů. Dotazníkové šetření proběhlo u žáků střední průmyslové školy a odborného učiliště v západočeském kraji. Celkem bylo úplně vyplněno 170 dotazníků ze 195 rozdaných. 25 nevyplněných nebo neúplně vyplněných dotazníků bylo vyřazeno.

3.4 Výsledky dotazníkového šetření

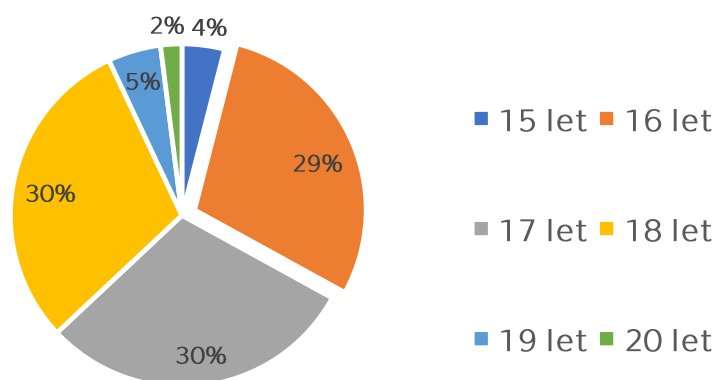
Obě školy jsou technicky zaměřené. Na střední škole mají muži 78 % zastoupení, podíl žen činí 22 %, viz graf č.1. Věkové rozpětí respondentů je 15–20 let, viz graf č.2. Na učilišti výrazně převažují muži, mají 97 % zastoupení, podíl žen představuje pouze 3 %, viz graf č.3. Věkové rozpětí žáků je stejné, viz graf č.4.

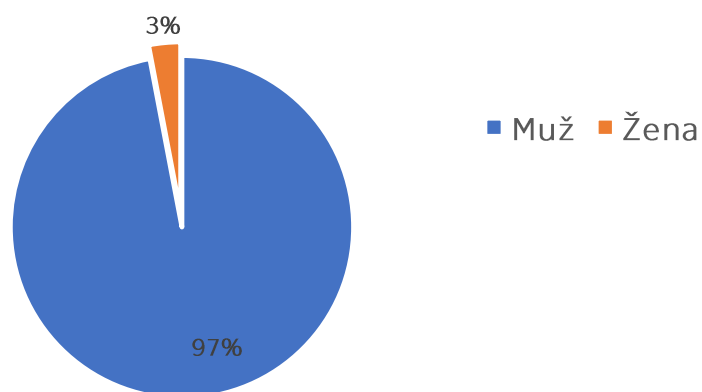
Graf č.1: Pohlaví studentů střední školy

Tabulka č.2: Dělení studentů podle pohlaví na střední škole

Pohlaví	Počet
Muž	73
Žena	21

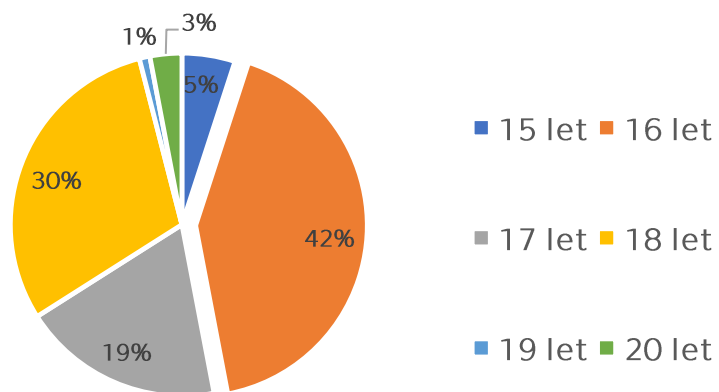
Graf č.2: Věkové rozložení studentů střední školy

Graf č.3: Pohlaví žáků učiliště

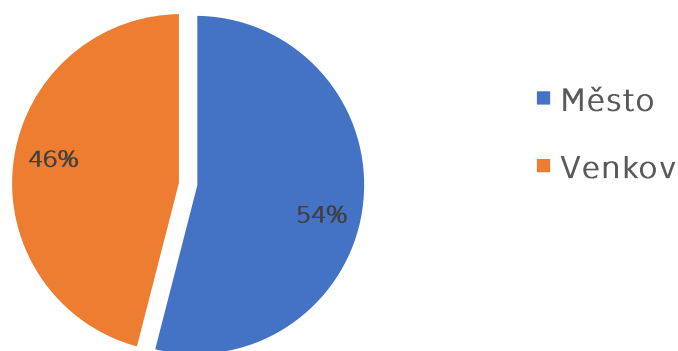
Tabulka č.3: Dělení učňů podle pohlaví u žáků učiliště

Pohlaví	Počet
Muž	74
Žena	2

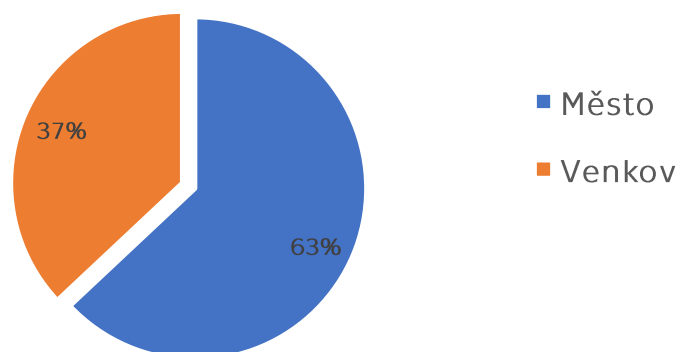

Graf č.4: Věkové rozložení žáků učiliště

Dotazníkem jsem zároveň zjišťoval, odkud žáci pocházejí. Z grafu č. 5 je patrné geografické rozmístění trvalého bydliště. Ze získaných údajů vidíme, že na střední škole není velký rozdíl mezi žáky, kteří bydlí ve městě a žáky bydlící na venkově. Rozdíl mezi takovými žáky je 8 %. Převládají žáci s trvalým bydlištěm ve městě. Jiné údaje nám poskytuje graf č. 6, který zobrazuje místo trvalého bydliště žáků učiliště. Zde je rozdíl viditelně vyšší. Převažují žáci z měst.

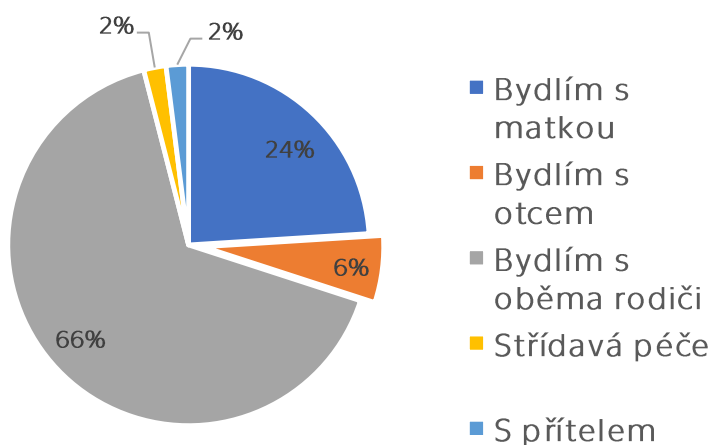

Graf č.5: Trvalé bydliště studentů střední školy

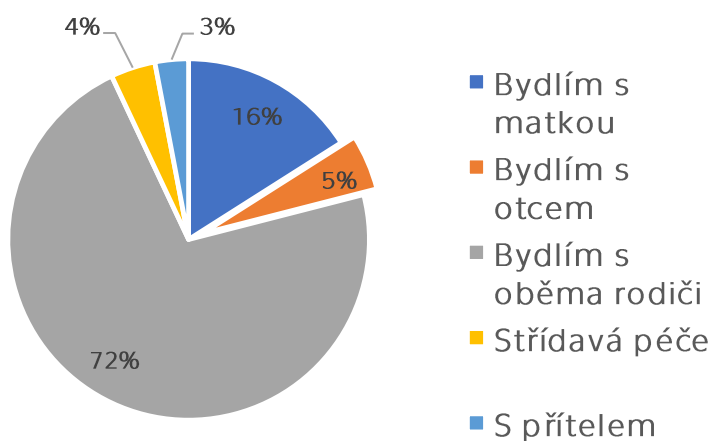

Graf č.6: Trvalé bydliště žáků učiliště

V další části dotazníku jsem zjišťoval rodinné zázemí studentů. V grafu č.7 studenti střední školy žijí s oběma rodiči v 66 % zjištění. Pouze s matkou žije 24 % dotázaných studentů a s otcem 6 %. U učňů bylo zjištěno, že s oběma rodiči žije 72 % studentů, pouze s matkou žije 16 % a pouze s otcem 5 %. Získané údaje se v případě studentů střední školy výrazně neliší od rodinného uspořádání z provedeného výzkumu z roku 2015 v ČR. Naopak u učňů je 8 % rozdíl oproti provedenému výzkumu. (64 %, ČSÚ, 2015).

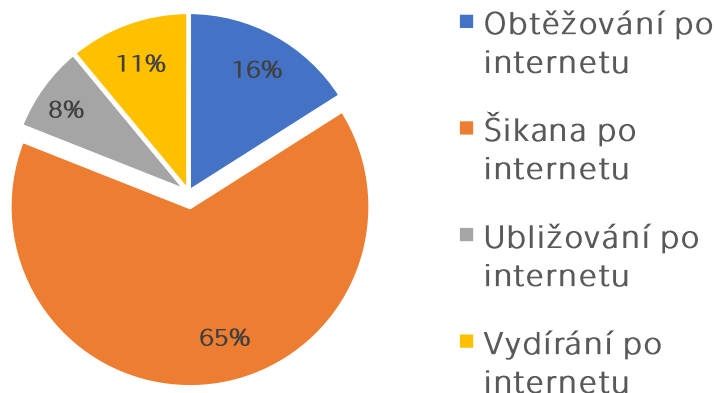

Graf č.7: Rodinné zázemí studentů střední školy

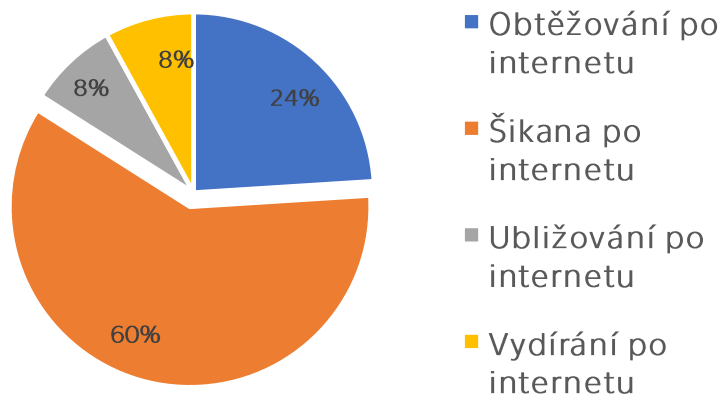

Graf č.8: Rodinné zázemí žáků učiliště

Další položky již byly zaměřeny na problematiku kyberšikany. V první otázce byla zjištěna celková informovanost dotazovaných studentů střední školy a učiliště. Na otázku „Co si představujete pod pojmem kyberšikana?“ odpovědělo 65 % studentů střední školy, že tento pojem znamená šikanu po internetu. Z grafu č. 9 vyplývá, že studenti oboru s maturitou podstatu kyberšikany chápou a adekvátně deklarují některé projevy kyberšikany. V 16 % ji charakterizují jako obtěžování po internetu, v 11 % jako ubližování po internetu a ve 13 % odpovědí jako vydírání po internetu. Žáci učebních oborů považují za kyberšikana šikanu po internetu v 60 % odpovědí. Z grafu č. 10 vyplývá, že učni také chápou podstatu kyberšikany, a vymezují některé projevy kyberšikany obdobně jako studenti maturitních oborů. Ve 24 % ji uvádějí jako obtěžování po internetu, v 8 % jako ubližování po internetu a v 8 % odpovědí jako vydírání po internetu. Za nejpoužívanější vyjádření byl použit výraz „ponižování“, „vyhrožování“ a „urážení“ v prostředí internetu.

Graf č.9: Význam pojmu kyberšikana u studentů střední školy

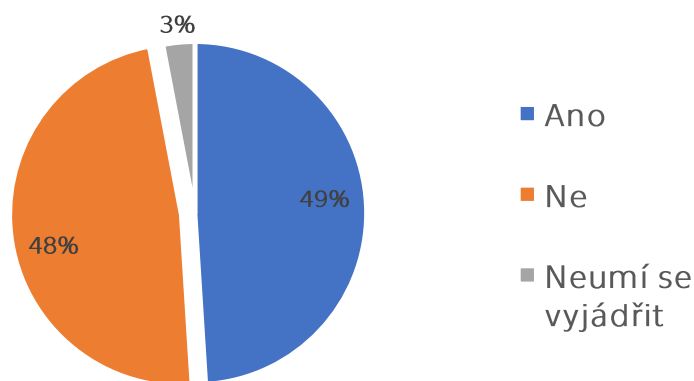

Graf č.10: Význam pojmu kyberšikana u žáků učiliště

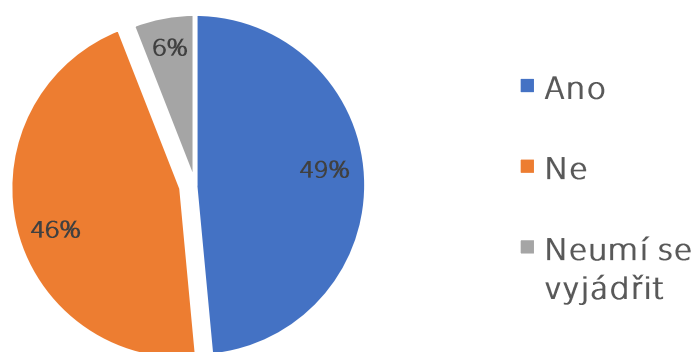
Tabulka č.4: Význam pojmu kyberšikana u studentů střední školy a učiliště

Reakce	Studující matur. oborů	Studující učiliště
Obtěžování po internetu	15	18
Šikana po internetu	61	46
Ubližování po internetu	8	6
Vydírání po internetu	10	6

Zkušenosti s kyberšikanou podle údajů z dotazníků na střední odborné škole s maturitou a učilišti má shodně téměř polovina dotazovaných učňů (49 %). S kyberšikanou se nesetkalo na střední škole 48 % dotazovaných studentů a 45 % učňů. V některých případech se studenti neuměli kotázce vyjádřit. Jedná se pouze o nízké procento dotazovaných maturantů - 3 % a učiliště - 6 % (graf č.11 a č.12). Vysoké procento uváděné v souvislosti se zkušeností s kyberšikanou může být ovlivněno medializací problému kyberšikany v posledních letech napříč sdělovacími prostředky.

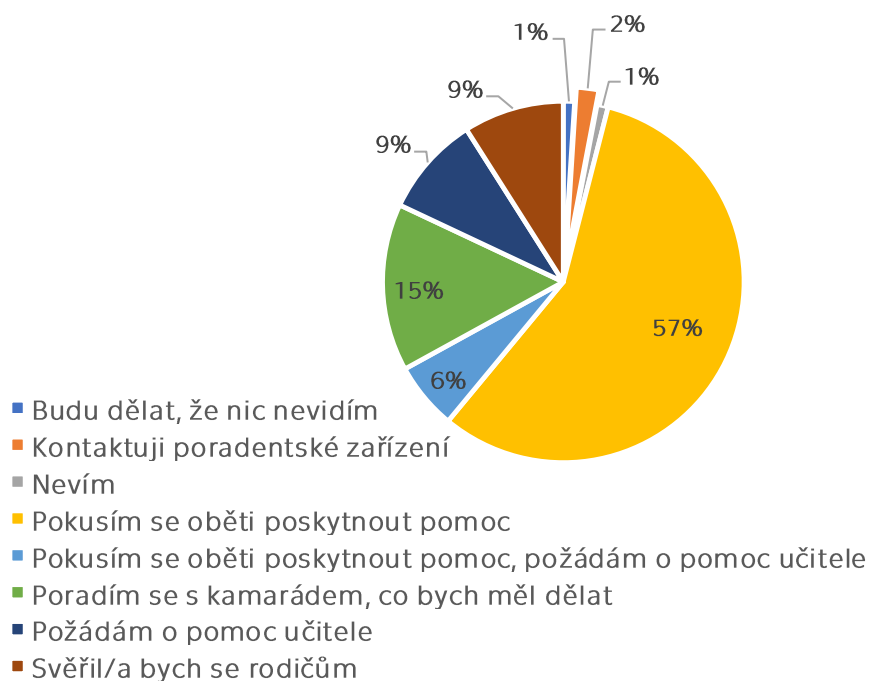

Graf č.11: Zkušenosti s kyberšikanou u studentů na střední škole

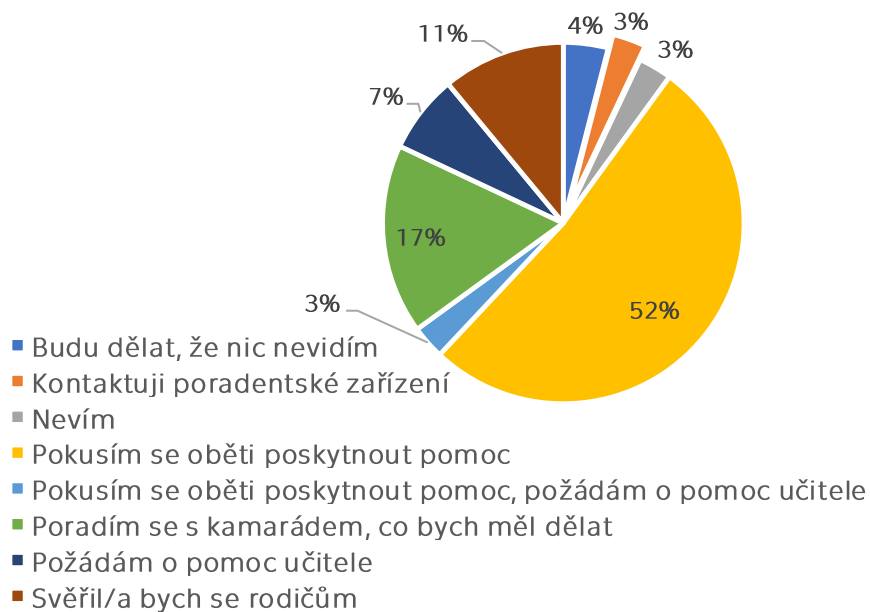

Graf č.12: Zkušenosti s kyberšikanou u žáků učiliště

V další položce jsem zjišťoval, jak se studenti zachovají, pokud budou svědky šikany. Z grafu č. 13 je zřejmé, že studenti maturitních oborů by se v 57 % případu snažili šikanovanému pomoci. V 15 % případů, by se ale studenti nejdříve poradili se svým kamarádem/kamarádkou. Možným důvodem může být obava z nežádoucí pozornosti agresora, nebo obava zesměšnění před třídou. Jednou z dalších příčin může být nedostatečná odvaha pomoci či osobnostní nejistota. Tyto důvody mohou vést k tomu, že 6 % žáků aktivně nepomůže šikanovanému spolužákovi. 19 % studentů – maturantů by se svěřilo rodičům, učiteli nebo poradenskému zařízení. Z hodnot grafu č.14 vidíme, že 52 % studentů učiliště by se snažilo šikanovanému pomoci. Je to podobná hodnota jako u žáků maturitních oborů. O 2 % více žáků učiliště (17 %) oproti 15 % maturantů by se raději nejdříve poradilo s kamarádem/kamarádkou. 2 % učňů zároveň deklaruje, že by šikanovanému spolužákovi nepomohlo. 21 % studentů učiliště uvádí, že by se svěřilo rodičům, učiteli nebo poradenskému zařízení.

Graf č.13: Reakce na kyberšikanu u maturitních oborů

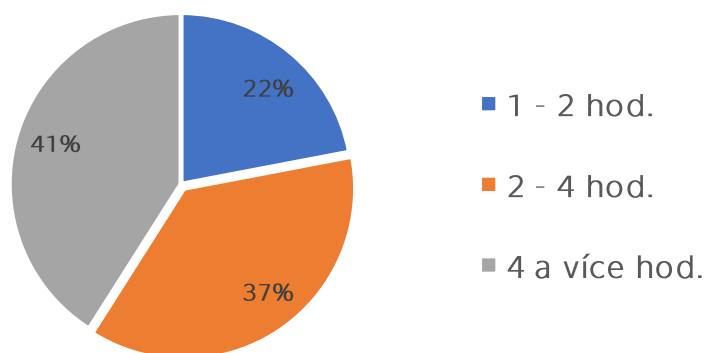

Graf č.14: Reakce na kyberšikanu u žáků učiliště

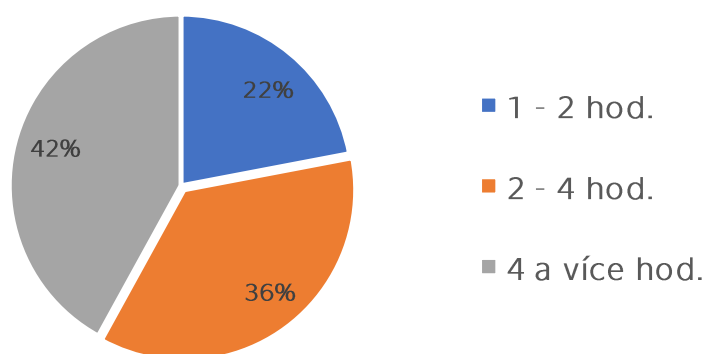
Tabulka č.5: Reakce na výskyt kyberšikany

Reakce	Studující matur. oborů	Studující učiliště
Budu dělat, že nic nevidím.	6	2
Kontaktuji poradenské zařízení.	2	2
Nevím.	1	2
Pokusím se oběti poskytnout pomoc.	54	40
Pokusím se oběti poskytnout pomoc, požádám o pomoc učitele.	1	3
Poradím se s kamarádem, co bych měl dělat.	14	14
Požádám o pomoc učitele.	8	5
Svěřil/a bych se rodičům.	8	8

Vedlejším cílem našeho šetření bylo také zjištění, kolik času žáci tráví ve svém volnu na internetu. Grafy jsou v tomto případě u maturantů a učňů téměř identické, liší se pouze v jednom procentu. Z grafů č. 15 a č. 16 je zřejmé, že studenti tráví na internetu více jak 4 hodiny denně ve 41–42 % případech. Přibližně 36–37 % studentů tráví na internetu 2 až 4 hodiny denně. 22 % studentů střední školy i učiliště tráví na internetu 22 % svého volného času. Data z obou typů škol se tedy prakticky neliší.

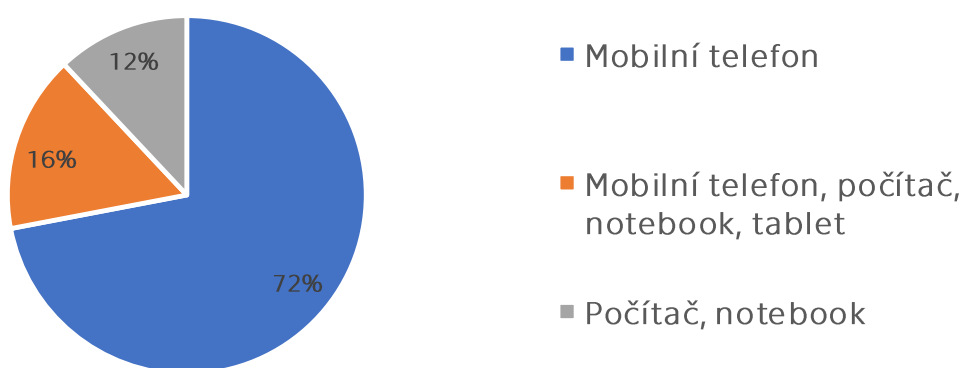

Graf č.15: Využívání internetu v hodinách za den studenty střední školy

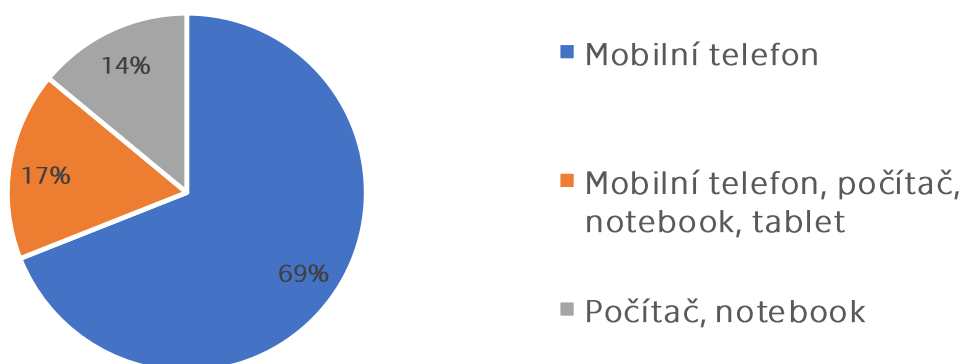

Graf č.16: Využívání internetu v hodinách za den žáky učiliště

Další položka dotazníku zjišťovala, jakým způsobem se žáci k internetu připojují. Maturanti nejvíce využívají k přístupu na internet mobilní telefon se stálým připojením k internetu – v 72 % případech. Žáci učiliště využívají mobilní telefon v 69 % zjištění. Rozdíl je tedy nepatrný. Podobně nepatrný rozdíl je ve využívání kombinace mobilní telefon / počítač / notebook a tablet. V tomto případě se jedná o 16-17 % dotazovaných. Samotný notebook nebo počítač využívá 12-14 % studentů. Celkově je z grafů zřejmé, že mobilní telefon s připojením na internet má více než 80 % studentů. Je to hlavně i tím, že nákup tohoto zařízení není v dnešní době překážkou (finanční nebo materiální).

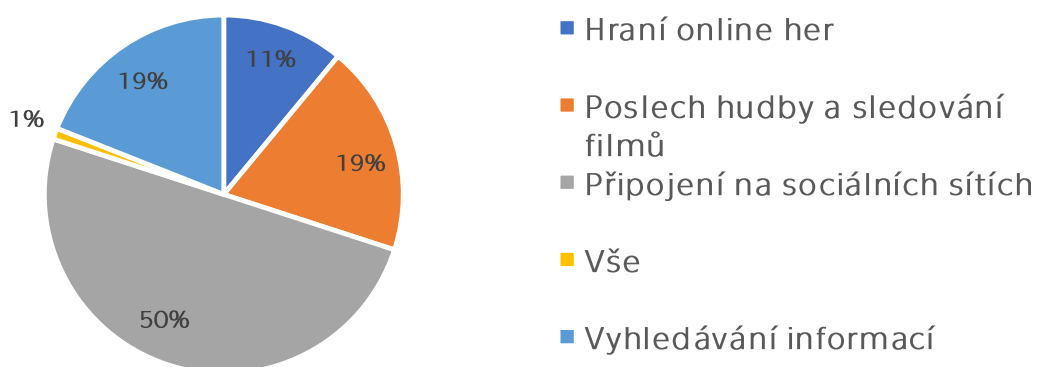

Graf č.17: Prostředky k využívání internetu studenty střední školy

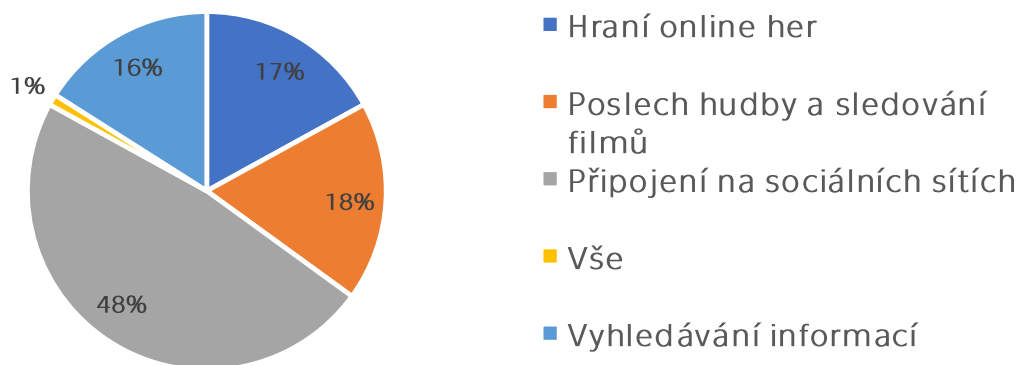

Graf č.18: Prostředky k využívání internetu žáky učiliště

Na otázku, jakým způsobem studenti využívají internet, odpověděla polovina maturantů a žáků učiliště stejně. Převažuje připojení k sociálním sítím (48-50 % odpovědí). Podobný rozdíl mezi studenty je i v případě poslechu hudby a sledování online filmů (18-19 % odpovědí). Znatelný rozdíl byl pouze v odpovědi hraní online her. Zde maturanti hrají hry méně často (11 %) a žáci učiliště častěji (17 %). Další rozdíl v odpovědích spočívá ve vyhledávání informací: maturanti využívají internet k vyhledávání informací v 19 % případech, žáci učiliště v 16 % případech.

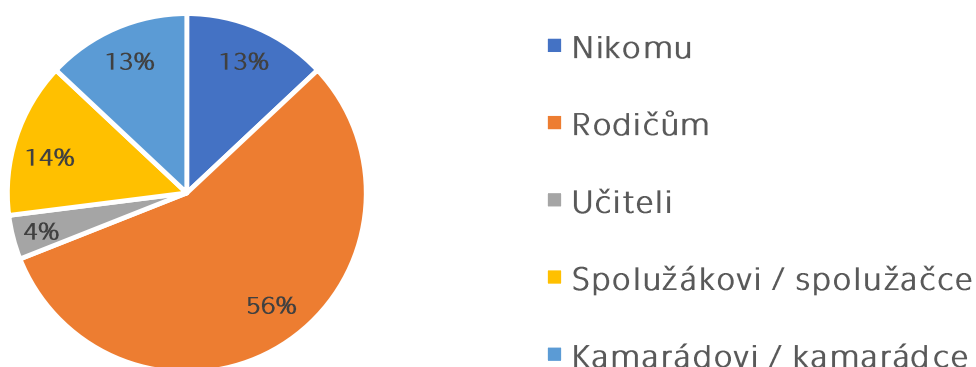

Graf č.19: Způsob využití internetu studenty střední školy

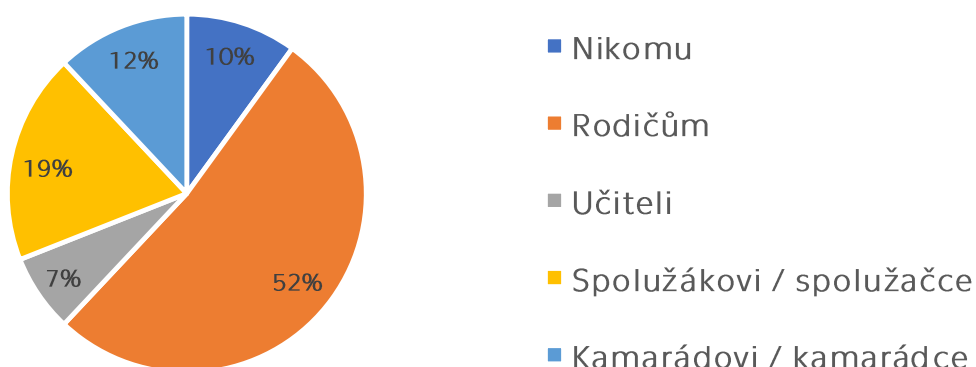

Graf č.20: Způsob využití internetu žáky učiliště

Na další položku, komu by se student v případě toho, že by se stal obětí kyberšikany, svěřil, odpověděli souhlasně maturanti (56 % odpovědí) a uční (52 % odpovědí), že by se svěřili rodičům. Rozdíl v odpovědích je nepatrný. Větší důvěru v učitele mají žáci učiliště (7 % odpovědí) oproti studentům střední školy (4 % odpovědí). Spolužákovi nebo spolužačce by se opět s větší důvěrou svěřili žáci učiliště (19 % odpovědí oproti studentům maturitních oborů (14 % odpovědí). Nesvěřit se s problémem kyberšikany by se rozhodlo 13 % studentů maturitních oborů a 10 % studentů učiliště. Kamarádovi nebo kamarádce by se svěřilo 12-13 % studentů střední školy nebo učiliště. Z grafů je tedy patrné, že největší důvěru mají studenti v rodiče.

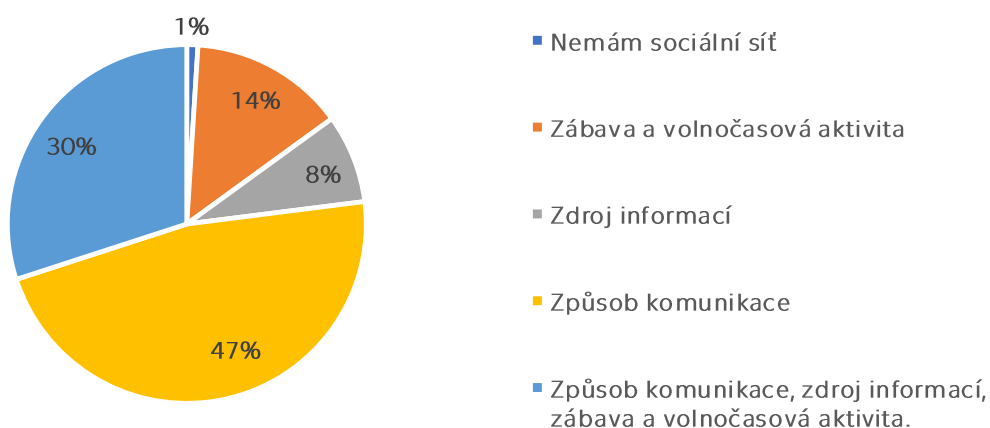

Graf č.21: Osoby, kterým by se studenti střední školy svěřili v případě kyberšikany

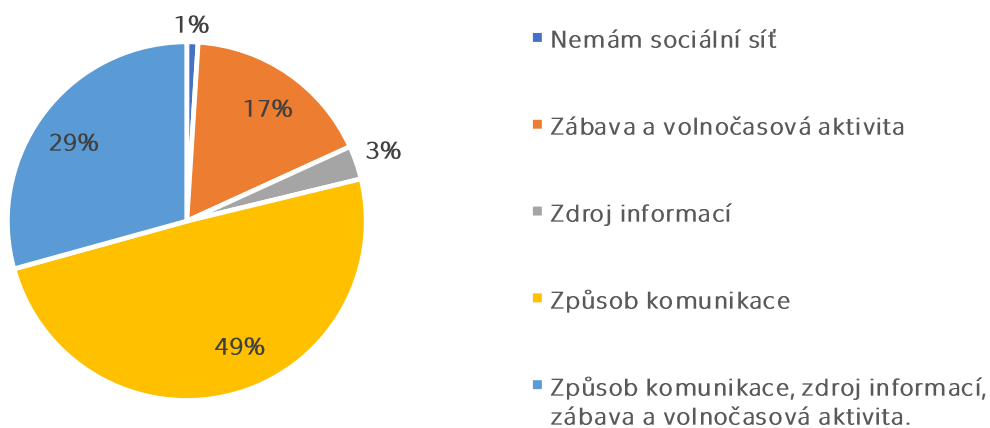

Graf č.22: Osoby, kterým by se žáci učiliště svěřili v případě kyberšikany

Nejčastějším využíváním internetu studenty střední školy a učiliště (48-50 % odpovědí, grafy č. 19 a č. 20) je připojení do sociální sítě. Nejčastěji se jedná od Facebook, dále Twitter nebo Google. Další otázka směřovala na způsob využívání sociálních sítí (grafy č. 23 a č.24). Výrazně převládá způsob komunikace jako takový (47-49 % odpovědí). Studenti střední školy využívají sociální sítě pouze ve 14 % odpovědí jako zdroj zábavy a volnočasové aktivity na rozdíl od žáků učiliště, kteří ji takto využívají v 17 % odpovědí. Za pouze zdroj informací je využívána převážně maturanty v 8 % odpovědí, což lze hodnotit jako slabý výsledek, ale učni tak činí pouze ve 3 %. Kombinaci všech těchto možností uvádějí obě dotazované skupiny podobně (29-30 % odpovědí). Pouze 1 % respondentů nevyužívá sociální sítě vůbec.

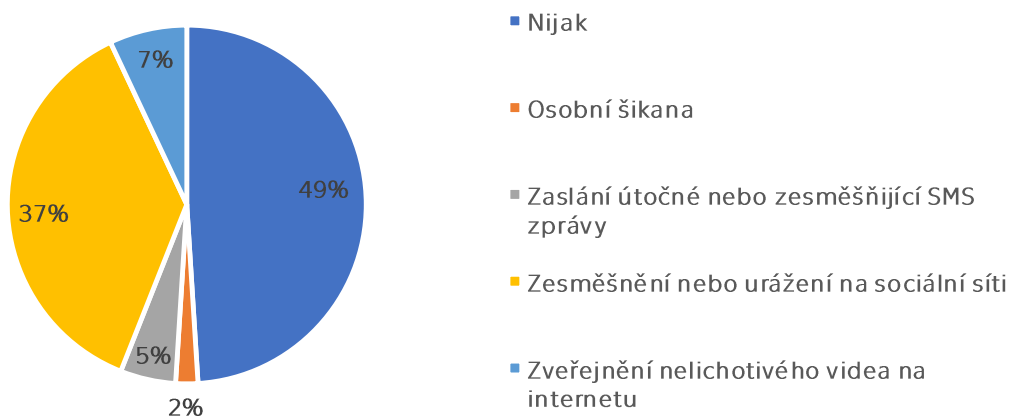

Graf č.23: Využití sociálních sítí studenty střední školy

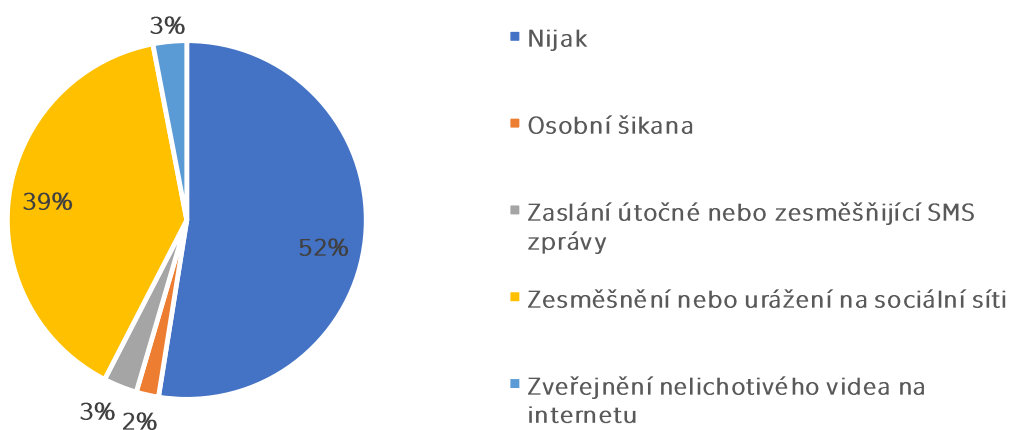

Graf č.24: Využití sociálních sítí žáky učiliště

Další položka byla zaměřena na osobní zkušenost žáků s kyberšikanou. Anonymita internetového prostředí umožňuje agresorovi ublížit snáze své oběti. Respondenti uvádějí, že se v posledních 6 měsících neseťkalo s kyberšikanou přibližně 49-52 % studujících maturitních oborů a učňů (graf č.24 a č.25). S osobní šikanou se setkala shodně v obou skupinách 2 % studujících. Prostřednictvím internetu bylo zesměšněno nebo uraženo na sociální síti 37-39 % studentů střední školy a učiliště. Jedním ze způsobů kyberšikany je i zveřejnění nelichotivého videa na internetu. V tomto případě se s tím setkalo 7 % studentů maturantů a 3 % učňů. Tato forma kyberšikany bývá považována za tu nejcitlivější možnost ublížení. Výrazně méně časté je zasílání útočných nebo zesměšňujících SMS zpráv – jedná se o 3-5 % útoků. Důvodem může být fakt, že odeslání SMS zprávy identifikuje agresora, a proto není tak využíváno.

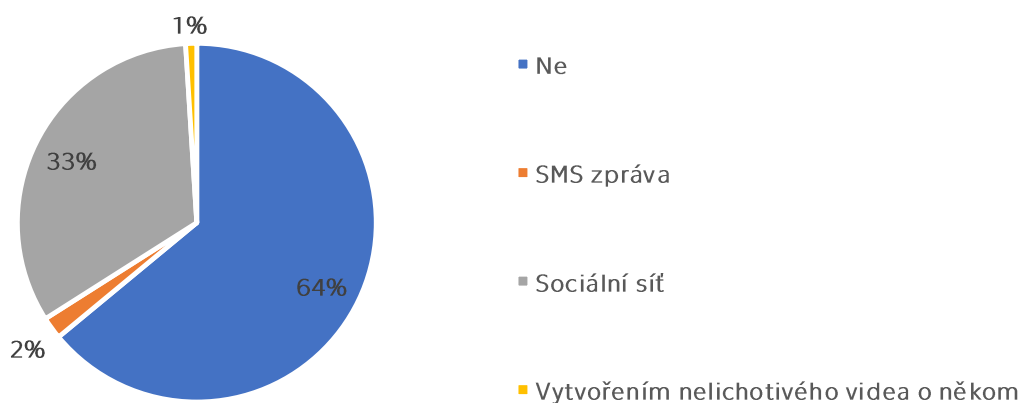

Graf č.25: Použité druhy kyberšikany proti studentům střední školy

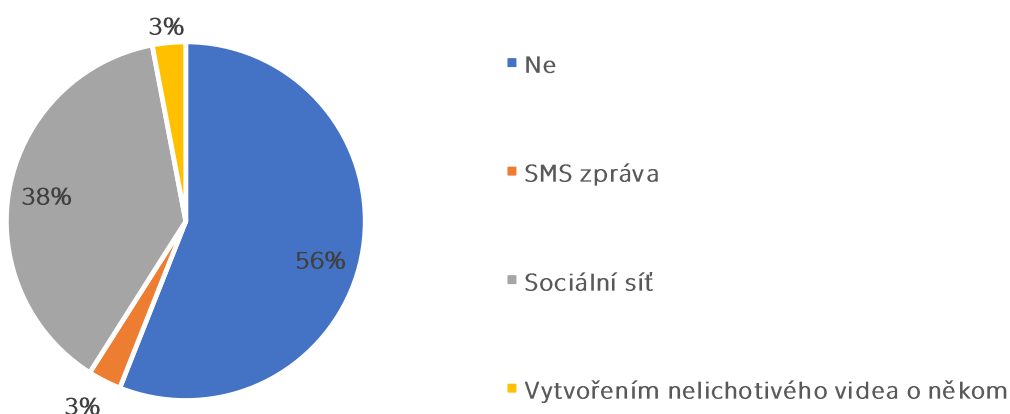

Graf č.26: Použité druhy kyberšikany proti žákům učiliště

Dotaz na výskyt potenciálního agresora byl formulován do další položky dotazníku. Šetřením bylo zjištěno, že v posledních 6 měsících zesměšnilo či jinak urazilo 33 % studentů střední školy někoho pomocí sociální sítě. Podobná hodnota je u žáků učiliště, kteří zesměšnili nebo jinak urazili někoho v 38 % odpovědí. Vytvoření nelichotivého videa použili studenti střední školy v 1 % odpovědi a žáci učiliště ve 3 % odpovědí. SMS zprávu použilo v případě žáků učiliště pouze 2 % dotazovaných a v případě studentů střední školy 3 % dotazovaných. Studenti tuto formu kyberšikany nevyužívají z důvodu jasné identifikace své osoby. Žádného útoku se nedopustili studenti střední školy v 64 % odpovědí a studenti učiliště v 56 % odpovědí. Celkově z grafů č. 27 a č. 28 vyplývá, že více útoků se dopustili žáci učiliště.

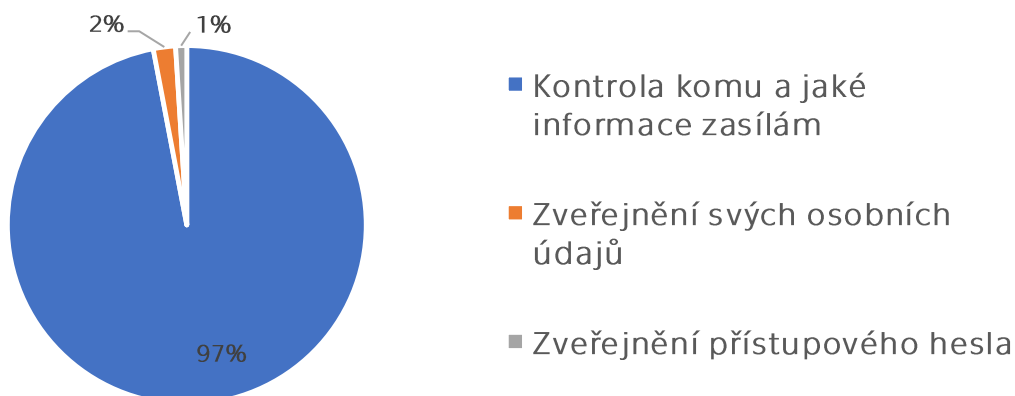

Graf č.27: Použití kyberšikany vůči jiným studenty střední školy

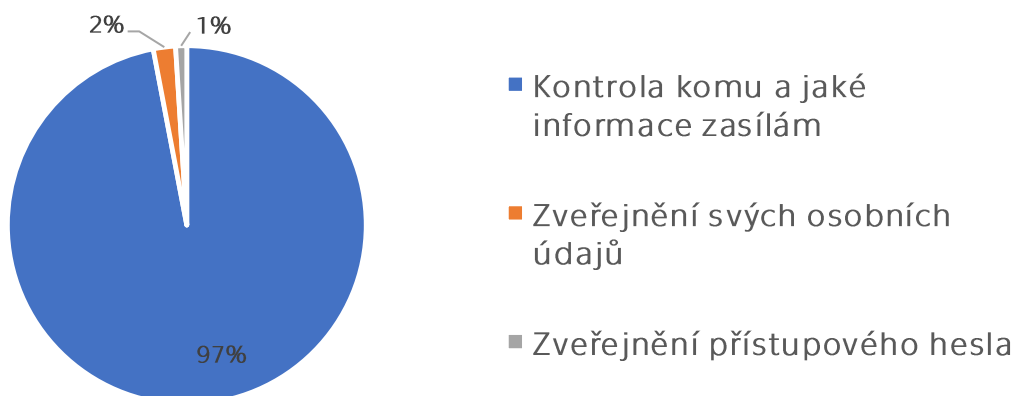

Graf č.28: Použití kyberšikany vůči jiným žáky učiliště

Studenti střední školy a učiliště, by jako za hlavní obranu proti kyberšikaně považovali kontrolu sdílení informací po internetu. Vyjádřili se k tomu shodně v 97 % odpovědí (graf č. 29 a č. 30). Pouze ve 3 % odpovědí by porušili základní pravidla nesdílení osobních údajů nebo přístupových hesel. Způsob této odpovědi studentů na zveřejnění údajů a hesel studentů je spíše zavádějící.

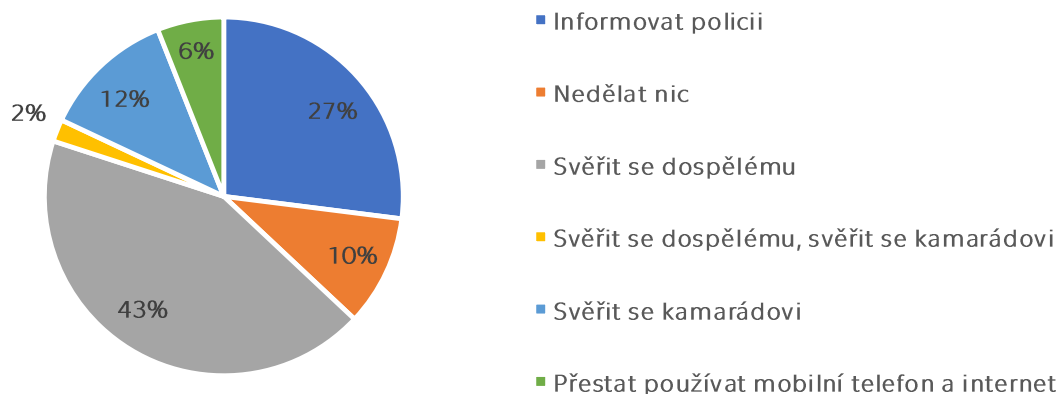

Graf č.29: Zamezování kyberšikaně u studentů střední školy

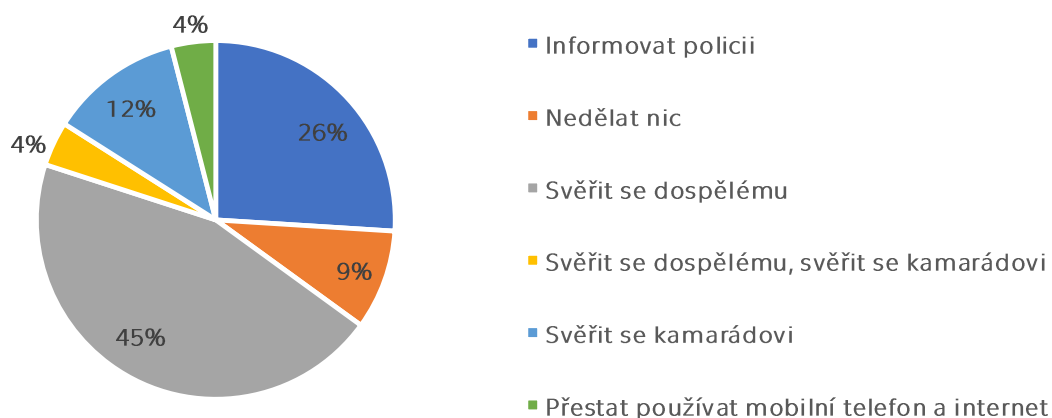

Graf č.30: Zamezování kyberšikaně u žáků učiliště

Nejlepší možností obrany proti kyberšikaně je podle 43 % odpovědí studentů střední školy oznámení rodičům a ve 27 % odpovědí informovat příslušné orgány policie. Žáci učiliště odpověděli podobně. Informovat rodiče by se rozhodli ve 45 % odpovědí a policii ve 26 % odpovědí. Svěřit se kamarádovi se rozhodli maturanti a žáci učiliště stejně ve 12 % odpovědí. Nedělat nic se by se rozhodlo 10 % maturantů a 9 % učiliště. Možnost přestat používat mobilní telefon a internet by využilo 4-6 % maturantů a učňů. Tato možnost je studenty chápána jako ta nejméně pravděpodobná.

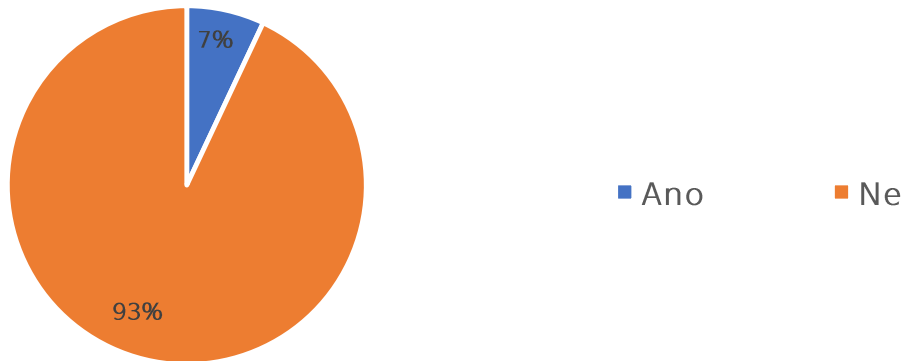

Graf č.31: Způsob obrany proti kyberšikaně u studentů střední školy

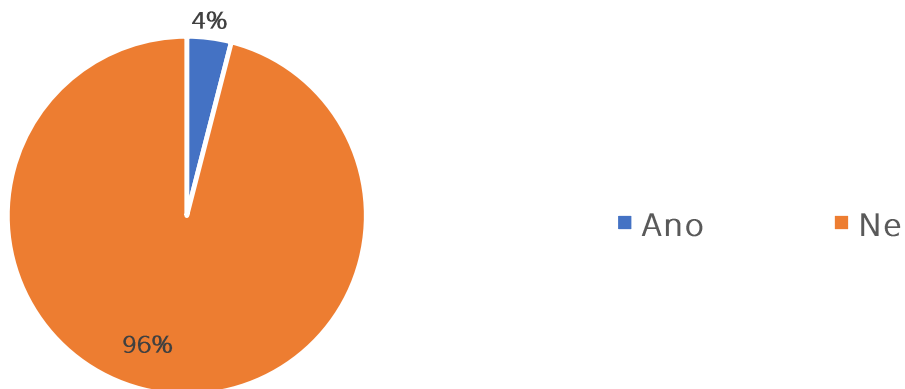

Graf č.32: Způsob obrany proti kyberšikaně u žáků učiliště

Projekty, které se zaměřují na seznámení s kyberšikanou a její prevencí nezná většina dotazovaných (graf č. 33 a č. 34). Studenti vesměs neznají projekty, které se touto problematikou aktivně zabývají. Někteří studenti mají povědomí o existenci webových stránek e-bezpeci.cz a linkabezpeci.cz.

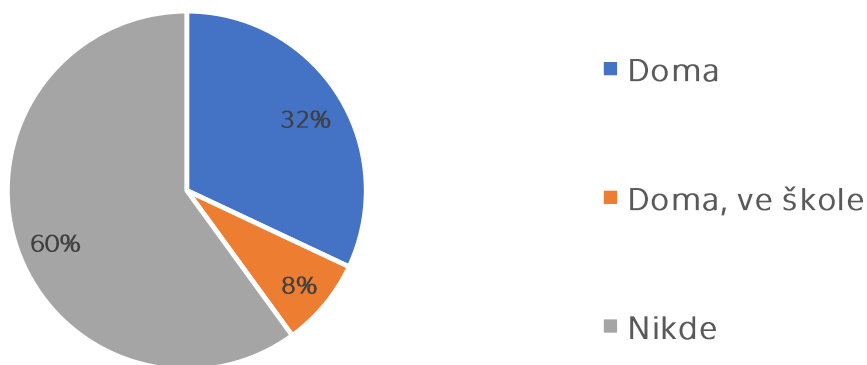

Graf č.33: Znalost projektů proti kyberšikaně studenty střední školy

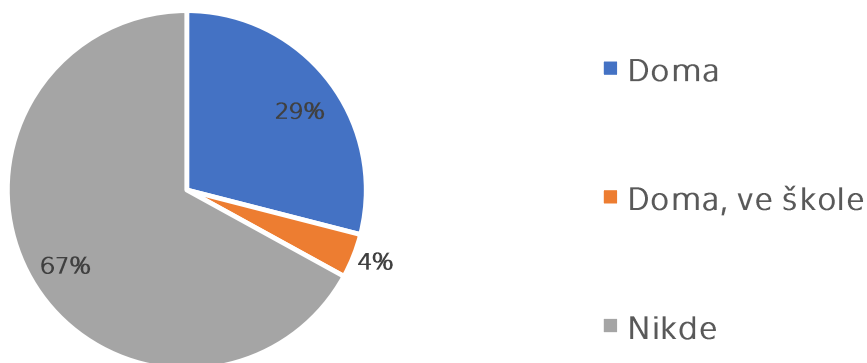

Graf č.34: Znalost projektů proti kyberšikaně žáků učiliště

Poslední zkoumanou otázkou bylo zjistit, kde by studenti získali informace o bezpečném používání internetu a sociálních sítí. Studenti maturitních oborů se neselekali s žádnými pravidly bezpečného používání internetu v 60 % případech. Ještě hůře na tom jsou žáci učiliště. Ti nezískali informace v 67 % odpovědí. Na rizika nebezpečí internetu bylo doma upozorněno 32 % maturantů a 29 % žáků učiliště. Zbývající studenti maturitních oborů (8 % odpovědí) a učiliště (4 % odpovědí) uvedli, že se s pravidly bezpečného používání internetu seznámili doma i ve škole.

Graf č.35: Místo získání informací střední školy

Graf č.36: Místo získání informací žáky učiliště

Závěr

Kyberšikana představuje negativní stránku využívání výhod masově používaných informačních a komunikačních technologií, jež se staly klíčovou součástí života generace Y. Zneužívání technologií se může vyskytnout i v běžném životě středoškoláků, v prostředí školy a třídy, v utvářených skupinách vrstevníků, sdílejících společný prostor po dobu studia na střední škole.

Zatímco koncem minulého století a začátkem století současného byla analyzována pedagogickými a psychologickými vědami především klasická šikana, specifický druh agrese uvnitř určité skupiny jedinců, vystupuje do popředí zájmu veřejnosti i vědy v posledním desetiletí spíše specifická forma šikany, zneužívající elektronické prostředky. Téma své bakalářské práce jsem si proto zvolil z důvodu osobní reflexe této hrozby a z popudu zjistit o daném jevu více.

Bakalářskou práci jsem rozdělil do dvou částí: části teoretické a empirické. První kapitoly jsou věnovány popisům a kategorizaci základních pojmů, vymezení charakteristik agresorů a šikanovaných, charakteristice prostředí typického pro kyberšikana, následkům kyberšikany, její diagnostice, zvládnutí a prevenci, a v neposlední řadě i legislativním normám vytvořených k jejímu potírání.

V empirické části jsem si stanovil jako cíl zjistit případný výskyt kyberšikany v prostředí dvou středních škol v západočeském kraji, u studujících technických oborů s maturitou a bez maturity. Vymezil jsem si základní problémové okruhy (výskyt kyberšikany a možné reakce a postoje žáků k ní, potenciální chování žáků při konfrontaci s kyberšikanou), na jejich základě jsem formuloval základní hypotézy. Zvolil jsem si kvantitativní způsob pro sběr dat a jako metodu jsem použil již hotový dotazník, použitý v minulém roce v obdobně zaměřené bakalářské práci. Důvodem byla možnost porovnat výsledky šetření v obdobně zaměřených středních školách s malým časovým odstupem. Paralelně s tím jsem chtěl porovnat výsledky respondentů u maturitních a nematuritních oborů. Dotazník obsahoval 17 položek, v úvodní části zaměřených na charakteristiku respondentů, v další na výskyt kyberšikany a reakce žáků na ni.

Dotazníky byly administrovány celkem 195 studentům, z toho 170 dotazníků bylo vyplněno v plném rozsahu (87 %), neúplně vyplněné či jinak znehodnocené dotazníky byly vyřazeny. Přesné znění dotazníků je uvedeno v příloze bakalářské práce. Dotazníkové šetření probíhalo se souhlasem respondentů a pod dohledem pedagogů, v rámci hodin občanské výchovy/základů společenských věd. Vzhledem

k technickému zaměření škol převazovali studenti nad studentkami, jejich věkové rozpětí se pohybovalo v rozmezí 15-20 let. Většina dotazovaných žáků pocházela z města a z úplné rodiny.

Získaná data u obou skupin respondentů (obdobně jako data loňského výzkumu) potvrzují poměrně známou skutečnost, že dospívající využívají internet a sociální sítě denně, často s nimi tráví většinu volného času (4 a více hodin), k připojení používají především mobilní telefony. Komunikace s vrstevníky a hraní počítačových her převažují nad získáváním dat, jež potřebují např. pro plnění domácích úkolů.

Získané údaje vztahující se k míře informovanosti o kyberšikaně potvrzují, že většina dotazovaných obou skupin pojmu kyberšikana rozumí a chápe jej jako „šikanu po internetu“.

Analýza dalších položek dotazníku prokázala fakt, že se většina respondentů s výskytem kyberšikany nesetkala (zamítnutí H1), a to v obou skupinách, nicméně se údaje 50 % blíží. Odpovědi dotazovaných na potenciální setkání s kyberšikanou a pomoc šikanovanému spolužákovi deklarují, že by postiženému většinově pomohli (H2 potvrzena). Přestože jsou tyto odpovědi hypotetické a otázkou zůstává, jaká by byla skutečná reakce žáků, jsou tyto odpovědi povzbudivé. Pomoc při vlastním ohrožení kyberšikanou by žáci hledali především u rodičů, méně často u kamarádů, a ještě méně často u učitelů a výchovných poradců.

Další položky dotazníku byly zaměřeny na informovanost žáků o možnostech prevence kyberšikany. Zde se většina žáků přiznala, že s nimi příliš seznámena není – poučeno o obraně nebylo 60, resp. 67 % respondentů (H3 zamítnuta).

Porovnáme-li naše výsledky s daty šetření z loňského roku, můžeme konstatovat, že se výsledky liší jen částečně: zatímco v roce 2016 konstatovali respondenti na své škole 46 % výskyt kyberšikany, na námi sledovaných školách to bylo shodně 49 %. Většina dotazovaných žáků by v obou šetřeních šikanovanému spolužákovi pomohla – u loňského šetření 52 %, u našeho 57 %, resp. 52 %. V obou případech však existuje nemalý podíl žáků, kteří by svoji pomoc spolužákovi zvažovali (strach z agresora, obava ze zesměšnění), případně by se poradili se spolužákem. V obou šetřeních se také potvrdilo, že největší důvěru v potenciální krizové situaci mají u žáků rodiče, jen v zanedbatelném procentu odpovědí se uvádí, že by žák hledal pomoc u učitele nebo výchovného poradce.

Pro vedení škol lze tedy doporučit zavedení preventivních opatření ke zvýšení informovanosti středoškoláků a rizicích kyberšikany, podobně, jako tomu je u prevence boje s drogovými závislostmi, Vedení středních škol, kde probíhalo naše

výzkumné šetření bylo o výsledcích výzkumu informováno a přislíbilo, že se o podobná preventivní opatření pokusí.

Seznam použité literatury

1. Besley, B. (2005). Cyberbullying: An emerging threat to the „always on“ generation, Retrieved March 7, 2009, from
2. CARPENTER, Deborah a Chrostopher J. FERGUSON. The Everything Parent's Guide to Dealing With Bullies: From Playground Teasing to Cyber Bullying, All You Need to Ensure Your Child's Safety and Happiness. Boston: Adams Media, 2009, 304 s. ISBN 978-1605500546.
3. ČERNÁ, Alena et al. Kyberšikana: průvodce novým fenoménem. Vyd. 1. Praha: Grada, 2013. 150 s. Psyché. ISBN 978-80-210-6374-7.
4. Český statistický úřad. www.czso.cz [online]. 2015, [cit. 2018-01-04]. Dostupné z: www.czso.cz/documents/10180/32853391/300002161128.pdf/0659dfd3-a3a0-43b0-88c5-6b807dfb0e37?version=1.1
5. ČLOVĚK V TÍSNĚ, o.p.s. Kyberšikana a její prevence: Příručka pro učitele [online]. 2009 [cit. 2017-12-27]. ISBN 978-80-86961-78-1. Dostupné z: http://www.varianty.cz/download/pdf/texts__160.pdf
6. DŽUBÁK, Josef. Hoax.cz [online]. 2000 - 2012 [cit. 2017-12-27]. Dostupné z: www.hoax.cz
7. ELLIOTT, Michele. Bullying: a practical guide to coping for schools. 3rd ed. London: Pearson Education, 2002. ISBN 02-736-5923-5.
8. GURECKÝ, Lukáš. Trestněprávní úprava počítačové kriminality. Brno, 2010. Bakalářská práce. Masarykova univerzita v Brně.
9. HINDUJA, Sameer a Justin W. PATCHIN. Preventing Cyberbullying: Top Ten Tips for Educators. Wwww.Cyberbullying.us [online]. b2009 [cit. 2017-12-22]. Dostupné http://www.cyberbullying.us/Top__Ten__Tips__Educators__Cyberbullying__Prevention.pdf
10. KOLÁŘ, Michal. Nová cesta k léčbě šikany. Vyd. 1. Praha: Portál, 2011, 332 s. ISBN 978-807-3678-715.
11. KOLÁŘ, Michal. Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc. Vyd. 2. Praha: Portál, 2000. 128 s. Pedagogická praxe. ISBN 80-7178-409-5.
12. KOPECKÝ, Kamil, Krejčí, Veronika. Rizika virtuální komunikace. Olomouc: NET UNIVERSITY, 2010. Příručka pro učitele a rodiče. ISBN 978-80-254-7866-0
13. KREJČÍ, Veronika. Kyberšikana : Kybernetická šikana (studie). Olomouc, 2010. 72 s. ISBN 978-80-7791-5.
14. Kyberšikana. Policie ČR [online]. Praha: por. Mgr. Lenka Burýšková, 2009n. I. [cit.

2017-12-23]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/vite-co-je-kybersikana.aspx>

15. **MARTÍNEK**, Zdeněk a Petra **KAMENÍČKOVÁ**. Agrese a agresivita u dětí a mládeže. Praha: Národní institut pro další vzdělávání, 2008. ISBN 80-86956-29-6.
16. **ROGERS**, Vanessa. Kyberšikana : Pracovní materiály pro učitele a žáky i studenty. 1. Praha: Portál, 2011. 104 s. ISBN 978-80-7367-984-2.
17. **ŘÍČAN**, P. Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí. 1. vyd. Praha: Portál, 1995. 95 s. ISBN 80-7178-049-9.
18. **ŘÍČAN**, Pavel a **JANOŠOVÁ**, Pavlína. Jak na šikanu. Praha: Grada, 2010. Pro rodiče. ISBN 978-80-247-2991-6.
19. **SANDERS**, Cheryl E a Gary D **PHYE**. Bullying: implications for the classroom. San Diego, Calif.: Elsevier/Academic Press, 2004, 261 s. Educational psychology. ISBN 01-261-7955-7.
20. **STEUER**, Petr. Počítačová kriminalita. Brno, 2008. 52 s. Bakalářská práce. Masarykova univerzita v Brně. Vedoucí práce JUDr. Eva Žatecká, Ph.D.
21. **VÁGNEROVÁ**, Kateřina. Minimalizace šikany: praktické rady pro rodiče. Vyd. 2. Editor Kateřina Vágnerová. Praha: Portál, 2011, 147 s. ISBN 978-807-3679-125.
22. **WILLARD**, Nancy E. Cyberbullying and cyberthreats: responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress. Champaign, Ill.: Research Press, c2017, 311 s. ISBN 978-087-8225-378.

Seznam grafů

Graf č.1: Pohlaví studentů střední školy.....	21
Graf č.2: Věkové rozdělení studentů střední školy.....	22
Graf č.3 Pohlaví žáků učiliště	22
Graf č.4: Věkové rozdělení žáků učiliště.....	23
Graf č.5: Trvalé bydliště studentů střední školy	24
Graf č.6: Trvalé bydliště žáků učiliště.....	24
Graf č.7: Rodinné zázemí studentů střední školy	25
Graf č.8: Rodinné zázemí žáků učiliště.....	25
Graf č.9: Význam pojmu kyberšikana u studentů střední školy	26
Graf č.10: Význam pojmu kyberšikana u žáků učiliště.....	26
Graf č.11: Zkušenosti s kyberšikanou u studentů střední školy	28
Graf č.12: Zkušenosti s kyberšikanou u žáků učiliště	28
Graf č.13: Reakce na kyberšikanu u studentů střední školy	29
Graf č.14: Reakce na kyberšikanu u žáků učiliště.....	30
Graf č.15: Využívání internetu v hodinách za den studenty střední školy.....	31
Graf č.16: Využívání internetu v hodinách za den žáky učiliště	31
Graf č.17: Prostředky k využívání internetu studenty střední školy	32
Graf č.18: Prostředky k využívání internetu žáky učiliště	32
Graf č.19: Způsob využití internetu studenty střední školy	33
Graf č.20: Způsob využití internetu žáky učiliště.....	33
Graf č.21: Osoby, kterým by se studenti střední školy svěřili v případě kyberšikany	34
Graf č.22: Osoby, kterým by se studenti žáci svěřili v případě kyberšikany.....	34
Graf č.23: Využití sociálních sítí studenty střední školy	35
Graf č.24: Využití sociálních sítí žáky učiliště.....	35
Graf č.25: Použité druhy kyberšikany proti studentům střední školy	36
Graf č.26: Použité druhy kyberšikany proti žákům učiliště.....	36
Graf č.27: Použití kyberšikany vůči jiným studenty střední školy	37
Graf č.28: Použití kyberšikany vůči jiným žákům učiliště.....	37
Graf č.29: Zamezování kyberšikaně u studentů střední školy	38
Graf č.30: Zamezování kyberšikaně u žáků učiliště	38
Graf č.31: Způsob obrany proti kyberšikaně u studentů střední školy.....	39
Graf č.32: Způsob obrany proti kyberšikaně u žáků učiliště.....	39
Graf č.33: Znalosti projektů proti kyberšikaně studenty střední školy	40

Graf č.34: Znalosti projektů proti kyberšikaně žáky učiliště	40
Graf č.35: Místo získání informací studenty střední školy.....	41
Graf č.36: Místo získání informací žáky učiliště.....	41

Seznam tabulek

Tabulka č.1: Rozdíly mezi šikanou a kyberšikanou	13
Tabulka č.2: Dělení studentů podle pohlaví na střední škole	21
Tabulka č.3: Dělení studentů podle pohlaví žáků učiliště	21
Tabulka č.4: Význam pojmu kyberšikana u studentů střední školy a učiliště	27
Tabulka č.5: Reakce na výskyt kyberšikany	30

Příloha

Příloha č. 1: Dotazník

Vážený žáci, jmenuji se Michal CEPEK. V současné době studuji na Masarykově ústavu vyšších studií. Tímto bych vás chtěl požádat o vyplnění přiloženého dotazníku, který je pokladem empirické části při tvorbě bakalářské práce na téma „Kyberšikana na střední škole a učilišti“.

Dotazník je zcela anonymní a veškeré vámi uvedené údaje jsou použity výhradně pro účely vypracování bakalářské práce. Po zpracování bude skartován.

Předem děkuji za vstřícnost a za zodpovědné a pravdivé vyplnění dotazníku.

Způsob vyplnění dotazníku: Vámi zvolené odpovědi zakroužkujte. V případě otázky s možnostmi *jiné*, napište svoji odpověď na volný řádek.

Pohlaví: muž / žena

Věk:

Studijní obor:

1) V jakém prostředí bydlíte?

- a) město
- b) venkov

2) V jakém rodinném zázemí žijete?

- a) bydlím s oběma rodiči
- b) bydlím s otcem
- c) bydlím s matkou
- d) jiné

3) Co si představujete pod pojmem kyberšikana?

.....
.....

4) Setkali jste se s kyberšikanou:

- a) ano
- b) ne
- c) neumím se vyjádřit

5) Pokud se setkáte s výskytem kyberšikany jako divák, co uděláte?

- a) pokusím se oběti poskytnout pomoc
- b) poradím se s kamarádem, co bych měl udělat
- c) svěřil/a bych se rodičům

- d) požádám o pomoc učitele
- e) budu dělat, že nic nevidím
- f) kontaktuji poradenské zařízení
- g) jiné

6) Kolik času denně strávíte na internetu?

- a) 1 – 2 hod.
- b) 2 – 4 hod.
- c) 4 a více hod.

7) Jaké komunikační technologie využíváte?

- a) mobilní telefon
- b) mobilní telefon se stálým připojením k internetu
- c) počítač/notebook/netbook
- d) tablet

8) K jakému účelu nejčastěji využíváte internet?

- a) připojení na sociálních sítích
- b) vyhledávání informací
- c) poslechu hudby a sledování filmů
- d) hraní online her
- e) jiné

9) Jako oběť kyberšikany bych se svěřil/a?

- a) spolužákovi / spolužačce
- b) rodičům
- c) učiteli
- d) nikomu
- e) jiné

10) K jakému účelu využíváte sociální sítě?

- a) jako způsob komunikace
- b) jako zdroj informací
- c) pro zábavu a volnočasovou aktivitu
- d) k narušení soukromí a osobních údajů jiného uživatele
- e) jiné

11) Kde jste se seznámili s bezpečným užíváním sociálních sítí a internetu?

- a) doma
- b) ve škole
- c) u kamaráda
- d) při volnočasových aktivitách
- e) nikde
- f) jiné

12) Jakým způsobem, jste byli v posledních 6 měsících zesměšněni, nebo vám bylo jinak ublíženo?

- a) urážejícím emailem
- b) vytvořením ponižujících webových stránek o mě
- c) zasláním útočné nebo zesměšňující SMS zprávy
- d) vytvořením pomlouvačného blogu
- e) vyvěšením nelichotivého videa na internetu
- f) zesměšněním nebo uražením na sociální síti (např. Facebook)
- g) jiné

13) Použili jste některý z následujících prostředků k ublížení nebo zesměšnění někoho v posledních 6 měsících?

- a) email
- b) vytvoření nelichotivých webových stránek o někom
- c) SMS zpráva
- d) tvorba hanlivého blogu o jiné osobě
- e) vytvoření nelichotivého videa o někom
- f) sociální síť (např. Facebook)
- g) jiné

14) Jak můžete předcházet kyberšikaně?

- a) zveřejním své osobní údaje
- b) řeknu své přístupové heslo přátelům
- c) kontroluji, komu a co přes internet odesílám

15) Jaký je podle vás nejvhodnější způsob obrany při výskytu kyberšikany?

- a) informovat policii
- b) svěřit se dospělému
- c) svěřit se kamarádovi
- d) nedělat nic
- e) přestat používat mobilní telefon a internet

16) Znáte nějaké projekty, které poskytují pomoc proti kyberšikaně?

- a) ano
- b) ne

17) Pokud ano, uveďte jaké?

.....
.....

Děkuji za pomoc při vyplnění dotazníku.